

EPOKERNA

Försök till översikt av historien
Världshistoria med europeisk inriktning
samt
nordens historia med svensk inriktning

Henrik Svensson

INNEHÅLL

- s. 2 Detaljerad innehållsförteckning
- s. 3 Inledning
- s. 4 Något om historia och epoker
- s. 5 Historiesyn, källkritik och historiebruk

- s. 7 - 45 Epokerna kapitel A - I
- s. 7 - 9 A. Från äldsta tider - 700 f.Kr.
- s. 10 - 12 B. 700 f.Kr. - 500 e.Kr.
- s. 13 - 15 C. 500 e.Kr. - 1500 e.Kr.
- s. 16 - 20 D. 1500- och 1600-tal
- s. 21 - 23 E. 1700-tal
- s. 24 - 28 F. 1800 - 1914
- s. 29 - 34 G. 1914 - 1945
- s. 35 - 40 H. 1945 - 1989
- s. 41 - 45 I. 1989 - idag

- s. 46 Ordlista
- s. 47 Personer
- s. 51 Platser
- s. 52 Kartor
- s. 57 Diverse förteckningar
- s. 59 Blindkartor
- s. 60 Kapitelöversikt

Ett barn föds år 2000!
Barnets mamma föddes 1975 (1 mamma).
Barnets mormor föddes 1950 (2 mammor).
Barnets mormors mor föddes 1925 (3 mammor) osv.

.....AAAAAAA Kapitel A. Från äldsta tider - 700 f.Kr.			
700 f.Kr. 108 mammor Kapitel B	675 f.Kr. 107 mammor Kapitel B	650 f.Kr. 106 mammor Kapitel B	625 f.Kr. 105 mammor Kapitel B
600 f.Kr. 104 mammor Kapitel B	575 f.Kr. 103 mammor Kapitel B	550 f.Kr. 102 mammor Kapitel B	525 f.Kr. 101 mammor Kapitel B
500 f.Kr. 100 mammor Kapitel B	475 f.Kr. 99 mammor Kapitel B	450 f.Kr. 98 mammor Kapitel B	425 f.Kr. 97 mammor Kapitel B
400 f.Kr. 96 mammor Kapitel B	375 f.Kr. 95 mammor Kapitel B	350 f.Kr. 94 mammor Kapitel B	325 f.Kr. 93 mammor Kapitel B
300 f.Kr. 92 mammor Kapitel B	275 f.Kr. 91 mammor Kapitel B	250 f.Kr. 90 mammor Kapitel B	225 f.Kr. 89 mammor Kapitel B
200 f.Kr. 88 mammor Kapitel B	175 f.Kr. 87 mammor Kapitel B	150 f.Kr. 86 mammor Kapitel B	125 f.Kr. 85 mammor Kapitel B
100 f.Kr. 84 mammor Kapitel B	75 f.Kr. 83 mammor Kapitel B	50 f.Kr. 82 mammor Kapitel B	25 f.Kr. 81 mammor Kapitel B
År "0"	25	50	75
80 mammor Kapitel B	79 mammor Kapitel B	78 mammor Kapitel B	77 mammor Kapitel B
100	125	150	175
76 mammor Kapitel B	75 mammor Kapitel B	74 mammor Kapitel B	73 mammor Kapitel B
200	225	250	275
72 mammor Kapitel B	71 mammor Kapitel B	70 mammor Kapitel B	69 mammor Kapitel B
300	325	350	375
68 mammor Kapitel B	67 mammor Kapitel B	66 mammor Kapitel B	65 mammor Kapitel B
400	425	450	475
64 mammor Kapitel B	63 mammor Kapitel B	62 mammor Kapitel B	61 mammor Kapitel B
500	525	550	575
60 mammor Kapitel C	59 mammor Kapitel C	58 mammor Kapitel C	57 mammor Kapitel C
600	625	650	675
56 mammor Kapitel C	55 mammor Kapitel C	54 mammor Kapitel C	53 mammor Kapitel C
700	725	750	775
52 mammor Kapitel C	51 mammor Kapitel C	50 mammor Kapitel C	49 mammor Kapitel C
800	825	850	875
48 mammor Kapitel C	47 mammor Kapitel C	46 mammor Kapitel C	45 mammor Kapitel C
900	925	950	975
44 mammor Kapitel C	43 mammor Kapitel C	42 mammor Kapitel C	41 mammor Kapitel C
1000	1025	1050	1075
40 mammor Kapitel C	39 mammor Kapitel C	38 mammor Kapitel C	37 mammor Kapitel C
1100	1125	1150	1175
36 mammor Kapitel C	35 mammor Kapitel C	34 mammor Kapitel C	33 mammor Kapitel C
1200	1225	1250	1275
32 mammor Kapitel C	31 mammor Kapitel C	30 mammor Kapitel C	29 mammor Kapitel C
1300	1325	1350	1375
28 mammor Kapitel C	27 mammor Kapitel C	26 mammor Kapitel C	25 mammor Kapitel C
1400	1425	1450	1475
24 mammor Kapitel C	23 mammor Kapitel C	22 mammor Kapitel C	21 mammor Kapitel C
1500	1525	1550	1575
20 mammor Kapitel D	19 mammor Kapitel D	18 mammor Kapitel D	17 mammor Kapitel D
1600	1625	1650	1675
16 mammor Kapitel D	15 mammor Kapitel D	14 mammor Kapitel D	13 mammor Kapitel D
1700	1725	1750	1775
12 mammor Kapitel E	11 mammor Kapitel E	10 mammor Kapitel E	9 mammor Kapitel E
1800	1825	1850	1875
8 mammor Kapitel F	7 mammor Kapitel F	6 mammor Kapitel F	5 mammor Kapitel F
1900	1925	1950	1975
4 mammor Kapitel F-G	3 mammor Kapitel G	2 mammor Kapitel G-H	1 mamma Kapitel H-I
2000			

Detaljerad innehållsförteckning

Varje kapitel börjar med Världshistoria med europeisk inriktning, följs av Nordens historia med svensk inriktning och avslutas med gemensamma tidslinjer utifrån de årtal som nämnts i texten. Längst bak finns en ordlista, en kort presentation av alla nämnda personer, kort beskrivning av utvalda platser samt olika förteckningar över regenter m.m.

Sid. 1. Framsida (bild: Parthenon år 2002)

Sid. 2. Innehållsförteckning och referenser

Sid. 3. Inledning

Sid. 4. Något om historia och epoker

Sid. 5 - 6. Något om historiesyn och källkritik

Sid. 7 - 9. Kapitel A: Från äldsta tider - 700 f.Kr.

Sid. 7. Förhistoria och flodkulturer

Sid. 8. Förhistoria, stenålder och bronsålder

Sid. 9. Tidslinjer

Sid. 10 - 12. Kapitel B: 700 f.Kr. - 500 e.Kr.

Sid. 10. Antiken

Sid. 11. Äldre järnålder 500 f.Kr. - 550 e.Kr.

Sid. 12. Tidslinjer

Sid. 13 - 15. Kapitel C: 500 - 1500

Sid. 13. Medeltiden

Sid. 14. Yngre järnålder och medeltid

Sid. 15. Tidslinjer

Sid. 16 - 20. Kapitel D: 1500- och 1600-tal

Sid. 16. Tidigmodern tid

Sid. 17 - 19. Vasatiden och stormaktstiden 1520 - 1718

Sid. 20. Tidslinjer

Sid. 21 - 23. Kapitel E: 1700-tal

Sid. 21. Upplysning och revolutioner

Sid. 22. Frihetstiden och den gustavianska tiden

Sid. 23. Tidslinjer

Sid. 24 - 28. Kapitel F: 1800 - 1914

Sid. 24 - 25. Liberalism, nationalism och imperialism

Sid. 26 - 27 Ståndssamhällets slutskede 1809 - 1914

Sid. 28. Tidslinjer

Sid. 29 - 34. Kapitel G: 1914 - 1945

Sid. 29 - 31. Världskrigens tid

Sid. 32 - 33. Demokratins genombrott

Sid. 34. Tidslinjer

Sid. 35 - 40. Kapitel H: 1945 - 1989

Sid. 35 - 38. Väst, öst, nord och syd

Sid. 39. Välfärdens utveckling

Sid. 40. Tidslinjer

Sid. 41 - 45. Kapitel I: 1989 - idag

Sid. 41 - 43. En värld

Sid. 44. Mot nya tider?

Sid. 45. Tidslinjer

Sid. 46. Ordlista

Sid. 47 - 50. Personer

Sid. 51. Platser

Sid. 52 - 56. Kartor (se även sid. 59)

Sid. 52. Blandat

Sid. 53 Europa 1648 och 1815

Sid. 54. Europa 1914 och 1921

Sid. 55. Europa 1945 - 1989 och 2007

Sid. 56. Sveriges krig och fred efter 1523

Sid. 57 - 58. Diverse förteckningar

Sid. 57. Svensk regentlängd

Sid. 58. Statsministrar & regeringspartier från 1876

Sid. 58. Nationella folkomröstningar i Sverige

Sid. 58. Presidenter i USA

Sid. 58. Generalsekreterare i Sovjetunionen

Sid. 59. Blindkartor

Sid. 60. Kapitelöversikt

Referenser

Det mesta som står i *Epokerna* återfinns i vilken uppslagsbok som helst. Innehållet är således inte nytt, endast framställningsformen. Utöver uppslagsverk har främst böcker av översiktsskärpt konsulerats, vilka också är lämpliga för den som vill veta mer. Detaljrika skildringar får man om man läser biografier. Läs gärna också historikern Peter Englund's böcker!

Uppslagsböcker

Andersson, Lars M. (m.fl.), 2003, *Sveriges historia i årtal*, Lund: Historiska Media

Bonniers lexikon, 1993, Stockholm: Bonnier lexikon

Hadenius, Stig, Nilsson, Torbjörn & Åselius, Gunnar, 1996, *Sveriges historia. Vad varje svensk bör veta*, Stockholm: Bonnier Alba

Melin, Jan (m.fl.), 2003, *Sveriges historia. Koncentrerad uppslagsbok*, Stockholm: Prisma

Nationalencyklopedin: ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av Statens kulturråd, 1998, Höganäs: Bra Böcker

Gymnasieläroböcker

Almgren, Hans, Bergström, Börje, Löwgren, Arne 2002, *Alla tiders historia Maxi*, Malmö: Gleerups

Nystöm, Hans & Nyström, Örjan, 2001, *Perspektiv på historien A*, Malmö: Gleerups

Sandberg, Robert, (m.fl.), 1999, *Epos. Historia för gymnasieskolans kurs A och B*, Stockholm: Almqvist & Wiksell

Flerbandsverk

Bonniers världshistoria, 1999, 21 band, Bjöl, Erling, (huvudred.), Stockholm: Bonnier lexikon

Bra böckers världshistoria, 1982, 16 band, Helle, Knut, (red.), Höganäs: Bra Böcker

Övrigt

Behre, Göran, Larsson, Lars-Olof & Österberg, Eva, 2001, *Sveriges historia 1521 - 1809*.

Stormaktsdröm och småstatsrealitet, Stockholm: Liber

Harrison, Dick, 2002, *Sveriges historia medeltiden*, Stockholm: Liber

Karlsson, Klas-Göran, 1995, *Europa och världen under 1900-talet*, Stockholm: Almqvist & Wiksell

Lagerqvist, Lars O., 2002, *Svensk historia*, Stockholm: Svenska institutet

Larsson, Hans Albin, (huvudred.), 1999, *Boken om Sveriges historia*, Stockholm: Forum

Norborg, Lars-Arne, 1997, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen*, Stockholm: Almqvist & Wiksell

Förord

Tanken med detta häfte är att på ett litet utrymme presentera huvuddragen i varje historisk epok. I texten har också berömda/berömda händelser och personer vävts in.

Betoningen ligger på den kronologiska beskrivningen snarare än på fängslade berättelser eller analyserande tolkningar. En beskrivning innehåller i och för sig tolkningar när det gäller vad som skall tas med och hur komplicerade skeenden skall sammanfattas kort.

Utgångspunkten för urvalet har varit att *Epokerna* skall kunna användas som ett översiktligt introduktions- och repetitionsmaterial som underlättar studier i historia. Eftersom historiker och författare använder begrepp som medeltiden, industrialiseringen och det kalla kriget m.m. fungerar dessa som landmärken i historien. Det underlättar att känna till dessa - oavsett vad man intresserar sig för eller tycker är viktigast i det väldiga ämnet historia. Det bör understrykas att syftet är att försöka ge en "karta" som underlättar orientering i historien. *Epokerna* är således inte en filosofisk betraktelse över vad som nödvändigtvis bör betraktas som det viktigaste i historien. Vad det är får var och en själv avgöra.

Allt finns givetvis inte med här. Men om någon kan använda dessa översiktsskator för att orientera sig med i den stora vildvuxna historiska skogen är författaren mer än nöjd!

Epokerna som komplement till läroböcker

Epokerna är i första hand tänkt som ett komplement till läroböcker. Texten kan användas på tre sätt:

1. Förståelsen ökar med en överblick av epoken innan man ger sig in i den tjocka läroboken.
2. Hoppas man över kapitel i läroboken skall *Epokerna* kunna fungera som en bro.
3. *Epokernas* komprimerade text kan frigöra tid för andra texter, inte minst fängslade berättelser och analyserande tolkningar, *utöver* läroboken.

Några studietips

1. Läs alltid sammanfattningen av det kapitel du skall läsa på sidan 60 innan du börjar läsa i kapitlet. Det är lättare att pussla om man har sett hela bilden innan!
2. Plugga in "Epoken på ena handens fingrar" som finns på tidslinjesidan efter varje kapitel. Detta ger referenspunkter vilket underlättar inläringen. När man kan de fem utvalda årtalen utantill tycks det som att hjärnan har lättare att sortera informationen i kapitlet.
3. Titta på extramaterialet som finns på hemsidan, <http://hshemsida.weebly.com> Använd det som passar dig!
4. Du vet väl att du, via hemsidan, kan ladda ner *Epokerna*? Du kan kopiera texten från Acrobat Reader in i ett ordbehandlingsprogram. Det är bra om du vill ha större text, göra egna rubriker eller sätta olika färg på styckena osv. Redigera texten som det passar just dig!

Om författaren

Jag heter Henrik Svensson och är utbildad gymnasielärare i historia och samhällskunskap. Jag arbetar för närvarande som lärare på Lagmansgymnasiet i Vara. *Epokerna* har tillkommit genom lustfyllt arbete på fritiden. Texten skrevs under åren 2003 – 2009.

© Copyright

Epokerna kan hämtas från hemsidan och får (efter det att författaren kontaktats) i oförändrat skick reproduceras och i utbildningssyfte distribueras till kostnadsfria mottagare. *Epokerna* får inte förekomma i några som helst kommersiella sammanhang utan författarens tillstånd.

Kontakt

Skicka mer än gärna kommentarer till författaren via hemsidan: <http://hshemsida.weebly.com>

Revideringar

Epokerna lades ut på webbadressen: <http://welcome.to/henrik.svensson> första gången 2003-03-18. Texten har utökats och uppdaterats flera gånger och här redovisas de senaste förändringarna:

Reviderad 2009-11-06: ett tiotal språkliga korrigeringar, några förtydliganden och några uppdateringar har gjorts.

Tack

Tack till lärarna Ulrika Svensson, Anders Kristiansson, Sigward Casperson samt Johan Larsson och Bengt Svensson för synpunkter på texten!

Ett särskilt tack riktas till läraren Inkeri Kovanen som våren 2006 gjorde ett rejält försök att förmå mig att förtydliga och förbättra språket i texten.

Jag har försökt att förvalta alla synpunkter på bästa sätt. Kvarvarande brister i texten är helt och hållet mina egna.

Henrik Svensson
Vara, november 2009

Något om historia

”Historia: vetenskapen om det mänskliga samhälls- och kulturlivets utveckling.”

Prismas lilla uppslagsverk, 1979

”Historia kallar vi det som skett men även beskrivningen av detta. Historia är också namnet på den vetenskap som försöker klargöra vad vi vet om det förflutna och hur det kan tolkas. Historia är dessutom namnet på det skolämne som behandlar dessa frågor.”

- Hans Albin Larsson, 1999, *Boken om Sveriges historia*

”...historia är kunskaper om människan som social varelse, det vill säga om hennes handlingar i samhället i förfluten tid. Denna kunskap når vi genom att studera de spår som dessa kulturer har lämnat efter sig. Historia är i den meningen en empirisk vetenskap. Historikern reproducerar emellertid inte bara dessa spår, utan fogar in dem i ett meningssammanhang. Historia är alltså inte bara en empirisk utan också en argumenterande och konstruerande vetenskap.”

- Dahlgren & Florén, 1996, *Fråga det förflutna*

”Historia räknas till de humanistiska vetenskaperna, men genom sin helhetssyn på människa och samhälle finns nära band med samhällsvetenskaperna.

Källmaterialet är till största delen skriftligt...

Källkritiken har en central roll.”

- *Bonniers stora lexikon*

”Ingenting är nytt under solen”, lyder ett gammalt talesätt. ”Historien upprepar sig aldrig”, lyder ett annat. De ser ut att motsäga varandra, men i verkligheten innehåller de var sitt stycke av sanningen. Ingenting som har hänt en gång händer igen på exakt samma sätt men kanske på ett liknande sätt. Det gäller både i ditt eget och i människosläktets liv. I våra egna liv kan vi både ta varning och hämta tröst och mod ur vad vi själva har varit med om. Genom historien kan vi också lära av allt vad gångna släkten har upplevt. Bland alla varelser på vårt klot är människan ensam om att kunna göra detta. Ta alltså väl vara på den möjligheten!

- Bengt Åke Häger, 1990, *Följ med genom tiderna*

”Studier i historia kan få en att känna igen sig själv som människa helt eller delvis; så olika och ändå så lika.”

- Okänd

“History makes some amends for the shortness of human life”

- Philip Skelton

”Historien är för mänskligheten vad minnet är för människan”

- Okänd

I biblioteket står historia vid K.

Något om epoker

Historien själv känner förstås inga gränser. Den historiska utvecklingen vänder inte blad och byter inte kapitel vid ett exakt årtal. Det som framstår som typiskt för en epok har ofta sina rötter i tidigare epoker. Men vi behöver indelningar som stöd för tanken och minnet. Den vanliga epokindelningen som också förekommer i detta häfte utgår från europeiska och svenska förhållanden. Observera att t.ex. den svenska medeltiden infaller senare än den allmänna medeltiden i Europa. Epokbegreppen konstrueras ofta i efterhand när man tycker sig se stora förändringar i historien. Människorna under medeltiden visste således inte att de levde under medeltiden. Dessa etiketter lever sedan kvar av tradition och praktisk nytta. Man kan göra mer eller mindre detaljerade indelningar:

En epokindelning utifrån skriftens uppkomst:

Förhistorisk tid

3000 f.Kr. – *De äldsta skriftlämningarna*

Historisk tid

En epokindelning utifrån produktionsätt:

100.000 f.Kr. Jägare- och samlare

8000 f.Kr. Jordbrukare

1800 e.Kr. Industrisamhälle

En indelning utifrån traditionella epokbegrepp:

Forntiden äldsta tider - 700 f.Kr.

Antiken 700 f.Kr. - 500 e.Kr.

Medeltiden 500 - 1500 e.Kr.

Nya tiden 1500 - idag

Epokbegreppen konstrueras som nämnts ofta i efterhand när man tycker sig se stora förändringar i historien. Men vilka förändringar är avgörande? Författarna till boken *Sveriges historia 1521 - 1809* funderar:

”Om man inte väljer en rent mekanisk indelning i decennier eller sekler, innebär periodiseringen istället vanligen att man tar sikte på *förändringar* i det historiska skeendet. Frågan blir då *vilka* förändringar som skall betraktas som de väsentliga och väljas ut för att strukturera stoffet? Är det t.ex. främst de politiska förändringarna eller är det de ekonomiska? Är det de förändringar som går snabbt och får stor omedelbar effekt? Eller snarare de omvandlingar som tar formen av i tiden utdragna processer? Är t.ex. krig självklara vattendelare? Är ett uppror mer skickelsedigert för ett lands utveckling än en ny lag? Är ekonomiska eller teknologiska nyheter viktigare än nya kulturella eller vetenskapliga idéer? Vad har på sikt påverkat vanliga människor mest: det faktum att blodomloppet upptäcktes i början av 1600-talet, att Gustav II Adolf stupade vid Lützen eller att en utökad lag hotade människor med döden om de begick äktenskapsbrott? Vad har medfört den största revolutionen för kvinnorna under 1840-talet - lika arvsrätt eller symaskinen?”

Beskrivning: AIK besegrade DIF med 2 - 1 i träningsmatch.

Beskrivning med undanhållande av väsentliga fakta: AIK besegrade DIF med 2 - 1.

Beskrivning med förklaringsambition: AIK besegrade DIF med 2-1 i träningsmatch genom bra taktik.

Beskrivning med annan förklaring: AIK besegrade DIF med 2 - 1 i träningsmatch efter storstjärnans inhop.

Beskrivning med värdering: Det härliga laget AIK besegrade lätt fjantarna i DIF med 2 - 1.

Icke källkritisk beskrivning: - Jag tror att vi vann med 100 - 0 för det var någon som sade det!

Alternativ beskrivning: AIK, DIF och fotboll, visst, men varför finns inget om körsång? Massor av människor sjunger i körer, det är också viktigt!

Utifrån ovanstående kan vi sluta oss till att när man läser om något som hänt bör man vara observant på *urvalet*, alltså vad författaren berättar om, och hur författaren *förklarar*. Varför hände det? Är taktiken eller individuella prestationer avgörande i fotboll?

Men kan man då skriva vad som helst? Nej! Två grundkriterier för en historisk tolkning är att den dels måste bygga på *fakta som stöds av källor* som man källkritiskt tolkat på ett rimligt sätt, och dels vara *logiskt sammanhängande*.

Något som styr urval och förklaringar är vilken värdering, teori eller historiesyn författaren utgår ifrån. Det samhälle som vi lever i påverkar också vilka frågor vi ställer till det förflutna. Längre var historieskrivning något som gjordes på kungars uppdrag. Under 1800-talet försökte historieskrivningen bli en objektiv vetenskap; att få fram hur det egentligen var ("wie es eigentlich gewesen" som den tyske 1800-talshistorikern Leopold von Ranke uttryckte det). Men detta var svårt. Nationalismen var en ström i tiden. Det egna landets historia lyftes fram. Hjaltekonungar och krig var i centrum för t.ex. Sveriges historieskrivning. I C.T. Odhners *Lärobok i fäderneslandets historia* som var spridd runt sekelskiftet 1900 stod att läsa: "Gustav II Adolf, Sveriges störste konung och en af de yppersta konungar historien känner, föddes på Stockholms slott den 9 december 1594."

Sverige i mitten av 1900-talet var delvis ett annat samhälle. Författaren Vilhelm Moberg, med en bakgrund bland torpare och glasarbetare, kom i början av 1970-talet ut med *Min svenska historia berättad för folket*. Han skrev om historieböckerna: "Jag saknar de som bestått och avbärgat åkrarna, de som fällt skogarna, röjt vägarna, byggt slotten, kungsgårdarna, fästningarna, borgarna, städerna, stugorna. Jag såg bara glimtar av dem som betalat skatterna, som avlönat alla präster, fogdar och ämbetsmän. Jag saknade nummerkarlarna i krigshärarna, som i främmande länder stupat för fosterlandet, deras hustrur som väntade därhemma, jag saknade tjänstehjonsklassen och jag kunde inte hitta löskefolket som inte ägde jord, hus eller hem."

Rosalind Miles skrev 1991 i sin bok *Kvinnor och världshistorien*:

"Varje historisk period och plats har medfört en ny turnering av den gamla sagan om mänsklighetens fortlevnad. Artens fortbestånd har, oundvikligen, varit en gåva till framtiden från all världens kvinnokön, i stort sett utan erkännande, från kejsarinnan som underkastats en månads lång barnsäng uppvaktade av läkare, barnmorskor, hovdamer, astrologer och hovpoeter, till arbeterskan på åkern som går avsides för att föda på huk över en grop och sedan återgår till arbetet med sitt nyfödda barn på ryggen. Allt detta går förlorat när vår historiesyn koncentreras på män... Den synen är en enögd bluff, stympad, partisk och censurerad."

Hittills har vi sett exempel på *nationalistisk* historiesyn, ett *underifrånperspektiv* och ett synsätt som vill lyfta fram *kvinnors* situation. Vi kan följaktligen se på historien på olika sätt. Vi ser världen genom olika färgade glasögon, vi kan ansluta oss till olika värderingar eller teorier.

Den *marxistiska* teorin eller historiesynen styrs av uppfattningen att genom världshistorien pågår en ständig klasskamp där överklassen använt sig av det som underklassen producerat. Kampen mellan klasser ses som en av de viktigaste drivkrafterna i historien. Detta är en syn som är inspirerad av 1800-talsfilosofen Karl Marx som särskilt studerade ekonomi - synsättet tar alltså sin utgångspunkt i materialistiska omständigheter, sådant som har med teknik, produktionsvillkor och ägande att göra.

Man kan dock ha en *materialistisk* historiesyn utan att för den skull ansluta sig till Karl Marx. Ett exempel på materialistisk förklaring är om man menar att Sveriges nedgång som stormakt i början av 1700-talet berodde på att Sverige hade otillräckliga ekonomiska resurser. En *idealistisk* historiesyn, som menar att drivande personer och idéer är avgörande, kan förklara samma sak med att Karl XII drev en felaktig politik vilket ledde till stormaktsväldets fall.

Idag är det inte så vanligt att historiker utgår från en hel världsomspännande renodlad teori som skall kunna förklara allt överallt någonsin utan man använder mindre teorier i just det man själv forskar om. Man kan också ha en *pluralistisk* historieuppfattning. Man framhäver att det finns flera orsaker av olika typer samtidigt som förklarar fenomen i historien. Det kan här också vara intressant att fundera på analysnivå. Vi kan studera hur fältherrarna agerade under det för Karl XII förödande slaget vid Poltava 1709. Vi kan också studera Karl XII:s 20-åriga politik som en helhet, eller vi kan betrakta Sverige som stormakt ur ett hundraårigt perspektiv. Vi kan då ha olika historiesyner beroende på vilket tidsperspektiv eller vilken analysnivå vi talar om. Ett exempel: Om Karl XII hade fört en mer defensiv politik hade Sverige haft kvar sin stormaktsposition i början av 1700-talet, men detta hade bara förlängt kriget i många år. Krig som Sverige med sina i grunden relativt små ekonomiska resurser till slut måste förlora.

Man kan även tänka sig att det finns bakomliggande orsaker (omständigheter och strukturer som formats under århundraden) och utlösande orsaker (en person gör något som så att säga tändar stubinen till den bomb som formats). Intressanta frågor är då: Hur stort utrymme att agera har aktörerna inom den givna strukturen? Var läggs tonvikten? Hur stor roll spelar tillfälligheterna och slumpen?

Ett sätt att börja fundera kring historiesyn är att ställa sig själv frågan: vilken person eller händelse har betytt mest i världshistorien?

Allt sedan 1800-talet har historiker försökt närma sig vetenskapliga ideal. Att arbeta vetenskapligt kan sägas vara att man arbetar systematiskt och öppet redovisar hur man kommit fram till saker och ting. Idag är kraven på att vara kritisk och objektiv stora när man skriver historia vid universiteten. Den som alltför hårt försöker pressa in sitt källmaterial på en på förhand givna teori får ofta kritik av andra historiker. Historieämnet är idag med alla sina underdiscipliner ett brett ämne och det forskas om alltifrån socialhistoria till militärhistoria. Men forskningen om politiken, maktutövningen som sätter ramar för så många, är fortfarande central. Källkritiken är idag en självklarhet. Historiker är ofta beroende av olika typer av texter när de tolkar det förflutna, även om också lämningar av t.ex. boplatser ibland bidrar till vår förståelse av det förflutna. När man källkritiskt bedömer en texts källvärde kan man ha användning av fem punkter:

Äkthet: är källan falsk eller är den det den säger sig vara?

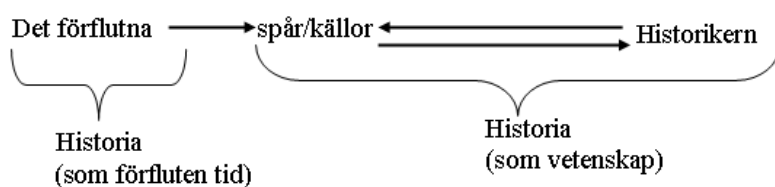
Närhet: vilket tidsavstånd finns mellan själva händelsen och källans nedtecknande?

Beroende: är texten beroende av andra källor?

Tendens: har textens författare intresse av att skildra något positivt eller negativt, är texten vinklad och partisk?

Relevans: bidrar källan till svaret på forskningsfrågan?

Historikern måste alltså bearbeta sina källor och konstruera en bild av det förflutna. Vi gör en liknande konstruktion av det förflutna när vi skriver dagbok på kvällen. Den förflutna dagen kan aldrig återskapas i skala 1:1. Vi kan aldrig i sin helhet återskapa det förflutna. Man väljer ut vissa saker från det man minns och klär det förflutna i ord. Detta att vi inte kan återskapa det förflutna helt kan ses som en brist. Vissa frågor vi undrar över kan vi aldrig få svar på. Men att historikern kommer efteråt kan också vara en fördel. Då finns tid och möjlighet att få ordning och överblick över det som samtiden kanske uppfattade som kaos. Den danske historikern H. P. Clausen har gjort följande uppställning:

Att notera är den pil som går från historikern till källorna. Olika historiker i olika tider kan vara

intresserade av att ställa olika frågor till det förflutna. Man kan ibland också tolka källorna olika. Pilen kan också tänkas symbolisera att vi alla har ett behov av att titta bakåt, för historia kan vara en del i svaret på frågorna: Vem är jag? Vilka är vi? Särskilt tydligt blir detta kanske när man skriver ett lands historia, då man sätter t.ex. Sverige som huvudperson för sin berättelse. Vi måste då försöka frigöra oss från samtiden och våra föreställningar. Detta gäller t.ex. när vi talar om svenska vikingar. Dessa människor uppfattade sig varken som svenskar eller vikingar, och inte som svear, göter eller nordbor heller för den delen. Många länder har historiska minnen som vårdas. Särskilt tydligt gäller detta länder eller grupper som nyligen haft traumatiska händelser i sin historia. Vissa minnen framhävs och beskrivs så de fyller en (ofta politisk) funktion i samtiden.

I slutet av 1900-talet funderar filosofer på om det verkligen går att få fram "hur det egentligen var". Går det att vara hundra procentigt objektiv? Avslöjar inte själva urvalet oss? Historien i bestämd form singular finns kanske inte.

Låt oss igen ta exemplet Sveriges historia. Historikern Ulf Zander har skrivit i sin bok *Fornstora dagar, moderna tider*:

"Hur skall den svenska historien återberättas? Vem ska förmedla den? Finns det en eller flera svenska historier? Vilka svenskars historia är det som förmedlas? Är det klassens, den etniska gruppens, generationens, kvinnans, mannens, släktens, individens eller statens historia som skall ha företräde? Och slutligen, hur ser relationen ut mellan de nationella och regionala historierna och övernationella historier som den skandinaviska, den nordiska, den västerländska, den europeiska och den globala?"

Hur används, brukas, då historien? Privatpersoners egna studier kan ses som ett existentiellt bruk (människans undran). Universitet och skolor strävar efter att få fram och sprida vetenskapligt vetande - vetenskapligt bruk (veta). Filmbolag kan använda historien som rekvisita för att göra säljande filmer - kommersiellt bruk (sälja). Debattörer och t.o.m. stater kan använda sin version av historien för att påverka - politiskt bruk av historien (påverka nuet).

Eftersom vår uppfattning om det förflutna delvis styr vårt handlande i nuet och därmed formar framtiden är det något av en kamp om det förflutna. Eller som George Orwell uttrycker det i boken *1984*: "Den som kontrollerar det förflutna, kontrollerar framtiden."

Men samtidigt skall detta inte överdramatiseras. Likväl som att vissa saker är självklara att ta upp i dagboken på kvällen finns det fenomen i den stora historien som de allra flesta är överens om är viktiga och betydelsefulla. Det bör återigen påpekas att man inte kan hitta på vilken historia som helst: stöd i källorna och logisk argumentation är grunden!

Jorden är uppemot 5 miljarder år gammal (4,6). Om vi tänker oss denna tid som ett år, motsvarar en månad 400 miljoner år, ett dygn 14 miljoner år och en sekund 160 år. Med detta tankesätt bildas atmosfär och jordens yta stelnar till en hård skorpa i slutet av mars. I slutet av juli uppstår encelligt liv i vattnet. I början av december kryper de första ryggradsdjuret upp på land. Vid mitten av december lever dinosaurierna men försvinner runt jul. (De dominerade mellan 220 till 65 miljoner år sedan.) Den 31 december har människoliknande varelser utvecklats. Mellan klockan 21 och 22 tillverkas människans första redskap. Det som ofta kallas år "0" inträffar drygt 10 sekunder före tolvslaget. För ungefär en halv sekund sedan infördes allmän rösträtt för första gången i flera länder.

Med ett troligt ursprung i Afrika spred sig människan över jorden. Till Europa kom homo sapiens sapiens (identisk med dagens människor) för 40 000 år sedan. Längre levde människorna som jägare och samlare. Grupper om några familjer levde nomadliv och rörde sig efter årstidernas växlingar. De äldsta spåren av jordbruk har hittats i Mellanöstern och är ungefär 10 000 år gamla. Jordbrukssamhället spreds och räknas tillsammans med övergången till industrisamhället som den största förändringen av livsvillkoren i människans historia.

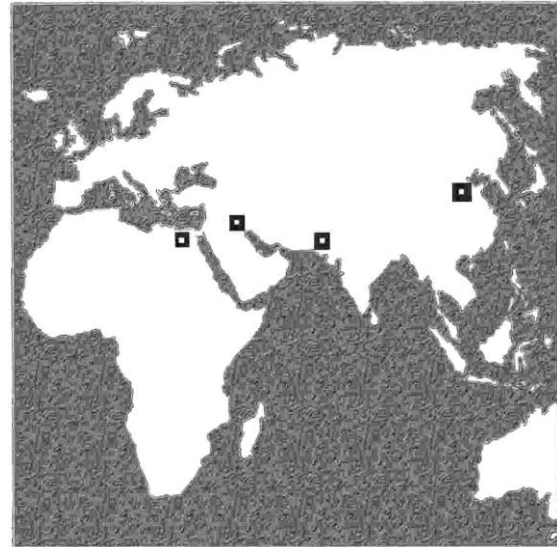
När människorna blev jordbrukare blev de också bofasta i större utsträckning. Det arbetsintensiva jordbruket gav stora skördar och ett livsmedelsöverskott som kunde lagras uppstod. Överskottet möjliggjorde en långtgående arbetsfördelning där man specialiserade sig på olika saker. Att byta dessa saker blev allt mer intressant, så varuutbytet ökade. Hantverkarna och köpmännen blev fler och fler. Olika handelscentra och städer växte fram. Ett exempel är den forntida staden Ur, i nuvarande södra Irak, där man påvisat bebyggelse från ca 5 000 f.Kr.

Flera städer samlades till riken som kom att styras av kungar och präster. Centralmakten hade utgifter och med detta följde skattesystem, lagar, ämbetsmän och militär. Bevattningssystem krävde organisation och avancerad kunskap. Byggnadskonsten utvecklades och tempel och palats uppfördes. Den kanske mest kända byggnaden, Cheopspyramiden i Egypten, uppfördes på 2600-talet f.Kr. När människan nu var bofast var det möjligt att samla på sig egendom på ett annat sätt än tidigare. Den materiella skillnaden mellan fattig och rik började framträda tydligare. Samhället blev mer uppdelat i olika yrkesgrupper och samhällsklasser.

I de täta befolkningskoncentrationerna producerades avfall och sjukdomar kunde spridas snabbt. Utvecklingen förde också med sig många

uppfindingar: Hjulet kom i bruk och av metaller kunde vapen och verktyg framställas. Skrivkonsten uppfanns, t.ex. *kilskriften* i Mesopotamien (tvåflodslandet mellan Eufrat och Tigris) och *hieroglyferna* i Egypten. Skriften användes inte bara inom handeln utan även inom byråkratin och den religiösa kulturen.

Omkring ca 3 000 f.Kr. hade statsbildningar utvecklats kring floderna i Mesopotamien och Egypten. Dessa flodkulturer, eller de första högkulturerna som de ibland kallas, hade avancerade bevattningssystem, imponerande byggnader och skrift. Drygt tusen år därefter framträdde liknande högkulturer kring floderna Inuds och Huang He i Indien respektive Kina.

Högkulturerna. Från väster till öster:
Egypten, Mesopotamien, Induskulturen, Kina.

Att skrivtecken började användas är en av de största händelserna i mänsklighetens historia. Kunskap kunde bevaras och utvecklas och tack vare skrivkonsten kan vi från och med nu urskilja enskilda människor och deras tankar på ett mer utförligt sätt än tidigare. Det som kallas förhistorisk tid har övergått i historisk tid!

Den senaste inlandsisen smälte bort från våra dagars Sverige mellan 12 000 och 6500 f.Kr. (se karta s. 52). Det kan vara svårt för oss människor som lever i det moderna Sverige att föreställa sig denna äldre tid. Vi är vana att tänka på "vårt avlånga land" som en stat med Stockholm som huvudstad osv. När isen drog sig tillbaka var södra delen av landet förbundet med kontinenten och nuvarande Stockholmsområdet låg under isen och ingen hade hört talas om något Sverige.

Här följer de större indelningar som ofta används (och som i sin tur kan delas upp i kortare perioder) och som helhet utgör den svenska eller nordiska forntiden:

Stenålder 12 000 - 1800 f.Kr.

Äldre stenålder (jägerstenålder) 12 000 - 4000 f.Kr.

Yngre stenålder (bondestenålder) 4000 - 1800 f.Kr.

Bronsålder 1800 - 500 f.Kr.

Äldre bronsålder 1800 - 1100 f.Kr.

Yngre bronsålder 1100 - 500 f.Kr.

Järnålder 500 f.Kr. - 1050 e.Kr.

Äldre järnålder 500 f.Kr. - 550 e.Kr.

Yngre järnålder 550 - 1050

När det gäller forntiden är vi starkt beroende av de arkeologiska fynden. De flesta utgrävningar görs tack vare den lagstiftning som skyddar fornminnen. När samhällen byggs ut, vägar dras osv. behöver undersökningar göras. Därför blir storstadsregionerna mer undersökta än andra områden. Det är också svårt att generalisera, att säga något som stämmer överallt, om ett så stort och varierande område som Norden.

Äldre stenålder (jägerstenålder) 12 000 - 4000 f.Kr.

Eftersom det till stor del är stenföremål, inte minst i flinta, som bevarats från denna tid kallas perioden stenåldern. Men människorna hade också träredskap. Under jägerstenåldern som perioden också kallas sökte sig människor till isfria områden där man kunde jaga ren, älg och småvilt men också för att samla växter. Under hela denna tid som isen smälte undan (12 000 - 6500 f.Kr.) kom människor in i landet från söder, öster och väster. En av de äldsta kända lägerplatserna ligger vid Finjasjön i Skåne och är från ca 12 000 f.Kr. Människan var under denna period alltså inte bara jägare utan också samlare. När dessa sysslor i Sydskandinavien började att blandas upp med boskapsskötsel och enklare jordbruk tog bondestenåldern vid.

Yngre stenålder (bondestenålder) 4000 - 1800 f.Kr.

När boskapsskötsel och jordbruk började introduceras vid sidan av jagandet och samlandet inleddes det som har kommit att kallas bondestenåldern. Man kan tänka sig att detta sätt att leva gav ett överskott av livsmedel som kunde lagras. Detta kan ha frigjort arbetskraft och möjliggjort arbetsspecialisering. Detta kan vidare

ha bidragit till att möjliggöra uppförandet av de stora megalitgravarna som började uppföras ca 3500 f.Kr. (mega = stor, lithos = sten). Samtidigt som dessa stenkammargravar uppfördes i Norden uppfördes liknande gravar utmed hela Atlantkusten i Europa, vilket kan tyda på kontakter och influenser. I Sverige finns tidiga megalitgravar främst i Skåne, på västkusten och särskilt koncentrerade kring Falbygden i Västergötland. Det finns olika typer av megalit- eller stenkammargravar i Norden. En *dös* bildas vanligen av flera upprättstående väggstenar med ett större block som tak. En *gånggrift* liknar en dös men har ofta flera takstenar över kammaren samt en täckt gång ut från denna. I Falbygden finns tre fjärdedelar av de över 300 kända gånggrifterna i Sverige. En *hällkista* bildas av flata stenhällar som placerats rektangulärt med takstenar. Gravarna täcktes av ett lågt stenröse eller en jordhög. De innehöll ett, men ibland också två eller tre rum med tydligt markerat förрум. De stora byggnadsverken, som krävt gemensamma ansträngningar av många människor, vittnar om folkrika områden med god tillgång till mat och ett mer fast organiserat samhälle och möjligen också hövdingar. Sannolikt var stenmonumenten inte bara gravplatser för många människor utan möjligen också territoriella markeringar och/eller centrala kultplatser.

Äldre bronsålder 1800 - 1100 f.Kr.

Under bronsåldern kom metallerna till Norden och framförallt då brons. Det användes till smycken och andra lyxföremål. Mycket av bronzen fick man via handel. Det fanns också inhemska metallhantverk. Nu begravdes människor i högar eller rösen med en eller två kistgravar i centrum. Till skillnad från bondestenålderns stenkammargravar för många människor, tycks nu vissa individer framhävas. Under bronsåldern ökade befolkningen kraftigt. I södra Sverige upp till Uppland är det vanligt med hällristningar från bronsåldern som ofta visar skepp, människor och fotsulor, även om dessa också kan påträffas i Norrland. Det finns också äldre, s.k. viltristningar, av t.ex. älg, ren, björn och säl från de första jägar- och fiskarkulturerna i Nordskandinavien, mellan 9 000 - 6 000 f.Kr.

Yngre bronsålder 1100 - 500 f.Kr.

Från yngre bronsåldern har man hittat många småföremål såsom rakknivar, pincetter, sylar och halsringar m.m. Ofta har man hittat dessa i lerurnor tillsammans med brända människoben. Dessa s.k. brandgravar innebar en förändring i gravskicket och man hittar dessa i gravhögar eller under marken på gravfält. Från denna tid har man också påträffat stora boplatser med treskeppiga långhus. Nu blev metall också mer en vardagsvara som användes i t.ex. arbetsyxor och skärar. Man kan tänka sig att det var efterfrågan på metall till bruksredskapen som drev fram järnhanteringen. Den stora bronshandeln gick tillbaka till förmån för järnet.

Upp i Mellannorrland kan man spåra sydskandinaviska föremål. Övre Norrland tycks, liksom Nordnorge och norra Finland, ha mottagit intryck från Ryssland och Sibirien. Övre Norrland kom att tillhöra den kultur som senare kallas den samiska.

januari	Jorden är ca 5 miljarder år gammal. Om en månad motsvarade 400 miljoner år:
februari	
mars	
april	
maj	
juni	
juli	
augusti	
september	
oktober	
november	
december	

Tidslinje: 12 000 f.Kr. - 2000 e.Kr.

Världen		Norden
	12000	Isen börjar smälta Läger vid Finjasjön
	11000	
	10000	
	9 000	Jägarstenålder (12000 - 4000)
Äldsta jordbruken	8 000	
	7 000	Isen nästan borta
	6 000	
Staden Ur	5 000	
	4 000	Megalitgravar
Statsbildningar Cheopspyramiden	3 000	Bondestenålder (4000 - 1800)
	2 000	Äldre bronsålder (1800 - 1100)
	1 000	Yngre bronsålder (1100 - 500)
	"0"	Järnålder (500 - 1050)
	1 000	
	2 000	

Epoken på ena handens fingrar:

- * 40 000 år sedan - homo sapiens sapiens till Europa
- * 12 000 f.Kr. - isen börjar smälta i Norden
- * 8 000 f. Kr. - första jordbruken i Mellanöstern
- * 4 000 f.Kr. - bondestenåldern i Norden
- * 2600 f.Kr. - Cheopspyramiden

Sid. 10. Antiken

Sid. 11. Äldre järnålder 500 f.Kr. - 550 e.Kr.

Sid. 12. Tidslinjer

Antiken förknippas främst med Greklands och Roms storhetstid. Med grekernas *Iliaden* och *Odysseen* (troligen av Homeros) från 700-talet f.Kr. inleddes den västerländska litteraturen. Grekerna lämnade ett stort arv efter sig av litteratur, konst och inte minst filosofiskt och vetenskapligt tänkande. Tänk på uttrycksättet: ”Redan de gamla grekerna...”.

I de äldre flodkulturerna hade makten ofta utövats av en enväldshärskare med gudomlig status. I många av de grekiska stadsstaterna hade de fria manliga medborgarna inflytande över maktutövandet. Demokrati, som betyder folkvalde eller folkstyre, kommer av grekiskans demos, folk, och kratia, valde. Grekerna var uppdelade i stadsstater men kände samhörighet genom språket och religionen. Zeus var den högste guden och Poseidon var med sin treudd havets gud. De som talade ett för grekerna obegripligt språk kallade man för barbarer.

Perserna hade vid mitten av 500-talet f.Kr. och framåt vidgat sitt rike utifrån kärnområdet mellan floderna Eufkrat och Tigris till att omfatta ett jätterike från Indus till Balkan. Grekiska stadsstater i Mindre Asien blev lydriken men gjorde uppror och stöddes i detta av andra grekiska stadsstater. Det s.k. perserkriget bröt ut och grekerna samlades med stadsstaten Athen i ledande ställning. Grekerna hejdade perserna vid slaget vid Marathon 490 f.Kr. och besegrade dem genom sjöslaget vid Salamis och andra drabbningar tioalet år senare.

Från 480 f.Kr. fram till 330-talet f.Kr. brukar man kalla grekernas klassiska tid. Då byggdes templet Parthenon på Akropolis i Athen och många klassiska tänkare levde. Ett urval av berömdheter från denna tid kan blyxtbelysa det arv grekerna lämnade till den kommande västerländska kulturen. Statsmannen i Athen, Perikles, försvarade vältaligt sin tids demokrati (i vissa stadsstater hade fria manliga medborgare rösträtt). Dramatikern Aischylos skapade det moderna dramat. Filosofen Sokrates diskuterade på Athens gator och torg. Vi känner honom genom filosofen Platons skrifter. Platons lärjunge Aristoteles blev med sina tankar om bl.a. logik och systematik en viktig föregångare i vetenskapligt tänkande.

431 f.Kr. bröt det peloponnesiska kriget ut. I spetsen för den ena sidan stod det jordbrukande, elitstyrda och militaristiska Sparta. På den andra sidan var det kommersiellt inriktade och demokratiska Athen ledande. Kampen var påfrestande och slutade med att de grekiska stadsstaterna blev lydstater under Makedonien. Dess kung Alexander den store ledde erövringen av hela Perserriket! Han dog 323 f.Kr., riket splittrades men den grekiskliknande kulturen, hellenismen, spreds och utvecklades. Vid 200-talet f.Kr. började romarna göra sig gällande i det grekiska området.

Legenden berättar att Romulus blev Roms förste kung på 700-talet f.Kr. Rom styrdes av kungar men omkring 500 f.Kr. infördes republik. Det fanns en folkförsamling, men senaten, dit endast de rikaste släktena hade tillträde, var republikens främsta styrelseorgan.

Romarna lade stegvis under sig hela Italien. Ute på Medelhavet mötte romarna motstånd från den feniciska handelsstaden Karthago på nordafrikanska kusten. Cato den äldre lär ha avslutat alla sina tal, oavsett ämne, med de berömda orden: ”För övrigt anser jag att Karthago bör förstöras.” Staden förstördes slutgiltigt av romarna år 146 f.Kr. och Roms expansion fortsatte. Medelhavet skulle komma att bli ett romerskt innanhav.

73 f.Kr. ledde slaven Spartacus ett omtalat slavuppror som till slut slogs ner av Rom. Flera inbördeskrig förekom också. Det var olika romerska fältherrar som stred om makten. Fältherren Julius Caesar lyckades göra sig till enväldshärskare för en tid men mördades 44 f.Kr. Hans adoptivson vann maktkampen och fick namnet Augustus. Hans tilltalsnamn Caesar övergick till att vara titeln för kejsare. Senaten och de republikanska formerna behölls till det yttre men nu (27 f.Kr.) avlöstes den republikanska tiden av kejsartiden.

Pax romana, den romerska freden, är termen för den inre fred som varade under kejsartidens första tvåhundra år.

79 e.Kr. fick vulkanen Vesuvius ett utbrott som begravnade hela staden Pompeji. Den har idag grävts ut och ger oss en unik inblick i det antika livet.

Romarriket nådde sin största utbredning under 100-talet e.Kr. (se karta s. 52). Den stora staden Rom (här invigdes jättearenan Colosseum 80 e.Kr.) låg i mitten av det väldiga imperiet med städer som Jerusalem och Petra i sydöst och Hadrianus vall i nordväst. De kristna, som ursprungligen uppfattats som en judisk sekt, hade tidvis förföljts men i början av 300-talet gynnade kejsar Konstantin kristendomen. Något senare blev kristendomen det romerska rikets officiella religion (tideräkningen utgår från år ”0”, Jesu födelse). Sedan riket länge varit i kris delades det år 395 i en västlig del och en östlig del styrd från Konstantinopel (nuvarande Istanbul). Under folkvandringstiden (ca 370 - 600) drog folk in i Romarriket och krigståg härjade. År 476 fördrev en germansk här den västromerske kejsaren. Detta Västroms fall brukar sättas som slutpunkt för det romerska rikets långa historia. Konstantinopel intogs dock inte förrän år 1453.

Romarna, med sinne för organisation, spred den grekiska kulturen i romersk form ut över sitt väldiga imperium. Romerskt stadsliv uppstod på tidigare lantliga områden. Spåren från Romarriket är många: förutom den romerska ingenjörskonsten vars skapelser vi fortfarande kan se rester av idag (t.ex. vägar och akvedukter), kan man nämna latinet, den romerska rätten och att det var i Rom som den kristna kyrkan utvecklades.

Den sista tidsperioden innan *fortiden* övergår i *medeltid* är järnåldern 500 f.Kr. - 1050 e.Kr, som kan delas upp ytterligare:

Äldre järnålder 500 f.Kr. - 550 e.Kr.

Förromersk järnålder 500 f.Kr. - Kr.f.

Romersk järnålder Kr.f. - 400 e.Kr.

Folkvandringstid 400 - 550

Yngre järnålder 550 - 1050

Vendeltid 550 - 800

Vikingatid 800 - 1050

Förromersk järnålder 500 f.Kr. - Kr.f.

Att framställa det hårda järnet var en viktig uppfinning för människan. Järn var ofta bättre än flinta och billigare än brons. Det introducerades i Norden runt 500 f.Kr. och kunskapen om järn spred sig snabbt. Det fanns gott om råmaterial i naturen och det finns rester av järnåldersugnar bevarade från smältningen av malmen. Det färdiga järnet användes till redskap som yxor, knivar, skärar och enklare vapen m.m.

Romersk järnålder Kr.f. - 400 e.Kr.

Norden hade handelsförbindelser med det väldiga romerska riket, vilket inte minst alla silvermynt från romersk kejsartid vittnar om.

Nordbor omtalas nu för första gången i kontinentala källor som emellertid ofta är svåra att tolka. T.ex. så nämner den romerske historikern Tacitus i sitt verk *Germania* från 98 e.Kr. svearna eller svionerna (latin: *Suiones*) men närmare upplysningar om var dessa bodde ges inte.

Runalfabetet var inspirerat av det romerska alfabetet. Men eftersom runorna ofta ristades i trä ville man bara ha raka streck som man drog snett över träets ådror. Runor är spridda i olika varianter över hela norra Europa. Omkring 2 500 runstenar är idag kända i Sverige, hälften finns i Uppland. Runstenarna dateras från 300-talet till slutet av 1000-talet e.Kr. Många är från 1000-talet. Det är vanligt att namnet på den som låtit resa stenen framgår. Man tror att runstenarna ursprungligen var målade med starka färger. Ibland kombineras runorna med s.k. *bildstenar* med utförliga bilder. Dessa stenar kan innehålla myter och sagor som liknar den västnordiska diktning som finns rikt nedtecknad på Island.

Vi kan spåra våra äldsta ortnamn till järnåldern och vissa kan vara ännu äldre. Ortnamn på -hem, -by, -tomta, -löv, -lösa, -vin, -tuna, -sta(d) är ofta väldigt gamla. Orden kan ha förändrats, t.ex. så kan "-hem" ha blivit "-im" eller "-um". Ord med en asaguds namn som förled bör ha funnits före kristendomens genombrott i början av medeltiden, t.ex. Odensberg och Torsby. Ortnamn på vi- och lund/lunda kan betyda kultplats såsom Frölunda. Under vikingatid och tidig medeltid växte befolkningen och nyodlingar förekom. Därifrån kan ortnamn som

syftar på nybyggen och röjningar härstamma: -torp, -ryd, -röd, -rum, -säter, -boda, -böle, -hult, -måla och -mark.

Folkvandringstid 400 - 550

Norden påverkades av folkvandringstidens rörelser, då germanska krigare och folk tog sig in över Romarrikets gränser. Stora skatter hamnade i Skandinavien men en del tycks hastigt ha gömts i marken. Gårdar övergavs och befästningar byggdes. S.k. fornborgar finns främst i Bohuslän och särskilt i Mälardalsområdet. I det sistnämnda området kan man spåra den fortsatta samhällsutvecklingen mot större maktkoncentrationer till småriken. Antagligen blev människor rika här genom att sälja järn via Mälaren. Helgö i Mälaren är en fornlämningsplats där man funnit många föremål. De tre stora högarna vid Gamla Uppsala och många fynd antyder ett hövdingadöme av betydelse i området. Inte långt från Gamla Uppsala har rika båtgravar påträffats i bl.a. Vendel, vilket fått ge namn åt den näst sista perioden under järnåldern, vendeltiden (550 - 800). Mer om det och den sista perioden i järnåldern, vikingatiden, i nästa kapitel.

Världen med europeisk inriktning		Norden med svensk inriktning
700-talet: Iliaden och Odysseen, Legend-Romulus	700	
	675	
	650	
	625	
	600	
	575	
Vid mitten av 500-talet: perserna vidgar sitt rike	550	
	525	
Ca 500: Rom republik. 490: slaget vid Marathon	500	
Klassiska tiden i Grekland (480 - 330)	475	
431: peloponnesiska kriget bryter ut	450	
	425	
	400	
	375	
	350	
Alexander den store dör 323	325	
	300	
	275	
	250	
	225	
200-talet: romarna gör sig gällande i Grekland	200	
	175	
146: Karthago förstörs	150	
	125	
73: Spartacus slavuppror	100	
	75	
44: Julius Caesar mördas, 27: kejsartiden inleds	50	
	25	
Den kristna tideräkningen utgår från Jesu födelse	"0"	
	25	
	50	Äldre järnålder
		(500 f.Kr. - 550 e.Kr.)
79: Pompeji begravs, 80: Colosseum i Rom invigs	75	
100-talet: Romarriket som störst	100	
	125	
	150	
	175	
	200	
	225	
	250	
	275	
300-talet: kristendom blir officiell religion i Rom	300	
	325	
	350	
	375	
395: Rom delas i öst och väst	400	
	425	
	450	
476: Västrops fall	475	
	500	

Epoken på ena handens fingrar:

- * 500 f.Kr. - 550 e.Kr. - Äldre järnålder i Norden
- * 400-talet f.Kr. - grekisk guldålder (den klassiska tiden)
- * 27 f.Kr. Roms kejsartid inleds
- * 300-talet e.Kr. - kristendomen blir det romerska rikets officiella religion
- * 476 e.Kr. - Västrops fall

Sid. 13. Medeltiden

Sid 14. Yngre järnålder och medeltid

Sid 15. Tidslinjer

I övergången från antiken till den **äldre medeltiden** (ca 500 - 1000) varar den s.k. folkvandringstiden (ca 370 - 600). Ofta anser man (tillsammans med många andra faktorer) att det asiatiska nomadfolket hunnernas anfall 375 österifrån skapade ett tryck och att detta var en av de utlösande orsakerna till att folk började röra sig in i det försvagade romerska riket och göra erövringar. Dessa folk bestod ofta av en brokig skara av krigare, men kunde ibland också liknas vid hela folk med tjänare, kvinnor och barn.

Det västromerska riket splittrades upp i ett lapptäcke av svaga kungariken, där kristendomen tidigt fick fäste. Så småningom gick hela området tillbaka både ekonomiskt och kulturellt. Många städer förföll, penningekonomin gick till stora delar över i naturhushållning och det styrelseskick som kallas feodalism uppstod. När kommunikationerna var dåliga och ekonomin väldigt lokal kunde stormän styra över sin borg och omgivande landområden där livegna (halvfria) bönder i utbyte mot beskydd tvingades göra dagsverken och betala avgifter. De centrala statsmakterna var svagt utvecklade. Den politiska makten var alltså väldigt decentraliserad under feodalismen. Kungarna försökte styra över områden, där naturhushållningen dominerade och pengar inte var så vanligt, genom att låna ut län till stormän. Dessa stormän eller adelsmän blev kungens vasaller, vilka i gengäld skulle ställa upp med riddare eller andra tjänster till kungen. Vasallerna fick så att säga län i län som lön. Kungarna, men framförallt de feodala adelsmännen (särskilt när de började betrakta sina län som ärftliga) och den jordrika kyrkan hade stor makt.

Det uppstod dock tillfälligt större, starkare riken. Den frankiske kungen Karl den store vidgade sitt rike och kröntes av påven till romersk kejsare år 800. I hans kejsartitel låg anspråk på att utgöra en fortsättning på Romarriket och att vara kejsardömet för hela kristenheten, men hans rike splittrades snart efter hans död. Detta anspråk hade också det Tysk-romerska riket som grundades 962 då Otto den store kröntes av påven. Riket var geografiskt stort men riksenheten var svag, eftersom det samtidigt fanns många självständiga tyska stater. Rikets politiska betydelse var tidvis obetydlig men det upplöstes först 1806.

Feodalismen var inget enhetligt system och stora regionala variationer förekom, men stora delar av Europas medeltid karaktäriseras av det feodala systemet. Östrom omfattades dock inte av den utveckling som beskrivits ovan. Här levde de antika traditionerna, men stora landområden gick förlorade till en framväxande stormakt: det islamiska arabriket. Det östromerska riket, eller Bysans som det också kallas, skulle till slut endast bestå av staden Konstantinopel som stormades av det osmanska turkväldet 1453.

Islam grundades av Muhammed och den islamiska tideräkningen utgår från Muhammeds flykt till Medina år 622. Genom den islamisk/arabiska expansionen, som utgick från den Arabiska halvön, bildades ett storrike som sträckte sig från floden Indus, över Mellanöstern och Nordafrika till Spanien (se karta s. 52). Här blomstrade handeln och här bevarades och utvecklades arvet från antikens kultur och vetenskap.

Högmedeltiden (ca 1000 - 1300) var en expansiv period i Europa på många sätt. Befolkningen växte. Handeln ökade med viktiga handelsstäder i Norditalien och handelsförbundet Hansan i norr som två exempel. Penningekonomin kom åter. Städerna blev fler och rikare. Hantverket sköt fart. Handelsmän och hantverkare var organiserade i gillen respektive skrän som kontrollerade varornas kvalitet och pris. Jordbrukstekniska uppfinningar som hjulplogen, kragsele och treskiftet ökade jordbrukets avkastning. Nya områden odlades upp och nya trakter i norr och öster kristnades.

Kyrkan blev rik och mäktig trots att den delades 1054 i en västlig romersk-katolsk och en östlig grekisk-ortodox del. På många platser sköt nu kyrkans storslagna katedraler upp mot himlen. Via kyrkans vidsträckta organisation spreds kunskap, tekniska nyheter och idéer över gränserna. Under denna tid grundades också de första universiteten. Den mäktige påven stred med kejsare och kungar om inflytande. 1095 uppmanade påven till återerövring av den heliga graven i Jerusalem från muslimerna. Detta var det ursprungliga syftet för kungar, riddare och andra som med det röda korset som symbol gav sig iväg som korsfarare i det första korståget. Framgångar kunde räknas in och korsfararriket grundades. I slutet av 1200-talet upphörde dock det sista korsfararriket. Via korstågen fick européerna impulser och kunskaper från den tidens islamiska värld.

Senmedeltiden (ca 1300 - 1500) blev en tillbakagång med missväxt, hungersnöd och pest. Digerdöden, stora döden eller svarta döden var en pestepidemi som drog över Europa i mitten av 1300-talet. Den dödade omkring en tredjedel, kanske hälften, av befolkningen. Vissa områden ödelades helt. Befolkningen minskade och därtill rasade ett hundraårigt krig mellan England och Frankrike. Men kriserna knäckte inte den utveckling som syns under högmedeltidens expansion inom bl.a. handeln och möjligheten att ta ut skatt i pengar. Kungarna kunde stärka sin ställning på adelns bekostnad. Kungarna använde skatteinkomsterna bl.a. till yrkessoldater och fler ämbetsmän. Feodalväsendet urholkades alltmer och grunden lades för furstestaten. De mer centralt styrda länder som började framträda liknade på kartan de länder vi känner idag. Kungarna i t.ex. England och Frankrike vidgade sina maktsfärer på länsadels bekostnad och byggde upp effektiva statsförvaltningar. Detsamma hände inom de olika territorierna i det tysk-romerska riket, som såg ut som ett lapptäcke.

Johann Gutenberg (ca 1400 - 1468) utvecklade den mycket viktiga boktryckarkonsten i Europa.

De rika fynden av bl.a. båtgravar i Vendel i Uppsalatrakten har fått ge namn åt perioden vendeltid 550 - 800. Under 700-talet grundades handelsstaden Birka på ön Björkö i Mälaren.

Vikingatidens (800 - 1050) människor som gav sig ut lockades av den rikedom som började uppkomma i det uppsplittrade Europa som hade svag militär motståndskraft. Önskan om jord för bosättning spelade kanske också in. Vikingarna bedrev plundring, handel, erövring och kolonisation. En förutsättning var de skickligt byggda skeppen. Klostret Lindisfarne i norra England plundrades 793 och det räknas ofta som det första vikingatåget. I början av 900-talet bildade man ett rike i norra Frankrike, Normandie. Danelagen kallades ett område i östra England därför att dansk lag gällde där. Nordmännen fördrevs tidvis men kom tillbaka gång på gång. Genom slaget vid Hastings år 1066 besegrade den normandiske vikingen Vilhelm Erövraren (släkt med dem som grundat Normandie) försvararna av de engelska öarna. Den nya styrande eliten blandades långsamt upp med den inhemska befolkningen. I västerled färdades främst väst- och sydskanadinaver. De koloniserade södra Grönland och nådde Newfoundland i Amerika. Vikingar seglade också in i Medelhavet och nådde bl.a. Nordafrika. Vikingar från östra Skandinavien sökte sig främst österut, där man även tycks ha grundat flera riken. Genom floderna i nuvarande Ryssland nådde man Östern och fick även kontakt med araberna. Vikingarna blev en handelslänk mellan arabvärlden och Västeuropa. Många arabiska silvermynt har hittats i Skandinavien.

Arkeologiska fynd tyder på att kulhandlingar riktade till guden Tor var vanliga. Tor hade sin åskhammare. Oden var den främste guden. Deras namn lever kvar i ortnamn. Vikingatågen ebbade ut i mitten av 1000-talet, inte minst på grund av ett ökat militärt motstånd från de västeuropeiska länderna. Vår bild är präglad av 1800-talets nordeuropeiska föreställningar om vikingarna. Vikingarna hade inte hornbeprydda hjälmar men egentligen vet vi lite om dessa människor. Man vet t.ex. inte i hur stor utsträckning vanligt folk berördes av att en del stormän gav sig ut på långa färder.

Birka övergavs i slutet av 900-talet och från denna tid har man funnit både hedniska och kristna symboler i gravarna. En ny epok var på väg, **medeltiden (ca 1050 - 1520)**.

Olika riken började ta form i Skandinavien under vikingatiden. Men länge var det olika släkter med baser i olika landskap som tillfälligt erkändes av de andra (se t.ex. Sverkerska och Erikska ätten i regentlängden, s. 57). Om vi med ett rike istället menar att lagstiftningen och beskattningen är centraliserade till en kungamakt kan vi tala om ett enat svenskt rike först i mitten av 1200-talet. Bildandet av ett svenskt rike var en långsam process som egentligen pågick under hela medeltiden.

Stormannafamiljer antog kristendomen under 1000-talet. Under 1100-talet byggdes många kyrkor och kloster. Kyrkan bidrog med en organisation som kungen kunde utnyttja för att utvidga sin makt.

Birger Jarl, Sveriges mäktigaste man i mitten 1200-talet (död 1266), och hans ätt förknippas med den stärkta kungamakten. Centralmaktens inflytande över lagstiftningen ökade. De s.k. *fridslagarna* tillskrivs Birger Jarl och dessa lagar är de första kända som gällde i hela riket. Men landskapens egna lagar gällde fortfarande inom andra områden. Stående skatter infördes och borgar byggdes. Magnus Birgersson "Ladulås" (död 1290) förbjöd stormän att våldgästa bönderna. Detta syftade till att hindra stormännen från att bli för mäktiga och försörja kringdrivande krigsföljen, samtidigt som böndernas skatteförmåga skyddades - till förmån för kungens inkomster. (karta ca 1300, se s. 52).

Likt Europa ökade Sveriges befolkning. Jordbrukstekniska uppfinningar, såsom hjulplojen, togs i bruk och nya jordar odlades upp. Finland inlemmades i riket, ibland genom korståg, ofta genom mer fredlig kolonisation. Städer uppkom särskilt under 1200-talet.

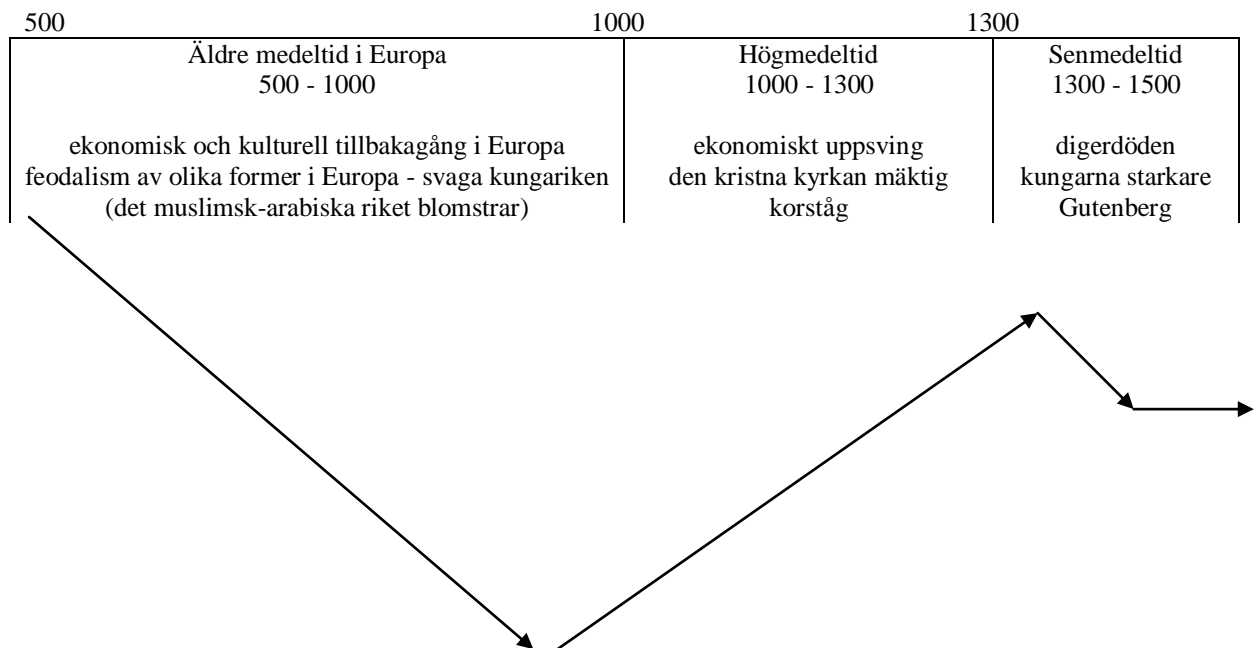
1373 dog den kända heliga Birgitta. Hon grundade en klosterorden och helgonförklarades av påven.

Det nordtyska handelsförbundet Hansan kontrollerade handeln i Norden. Tyskarnas inflytande och inflyttande märks fortfarande i namnen i t.ex. Gamla stan i Stockholm. Danmark, Norge och Sverige bildade Kalmarunionen (1397 - 1523) som en motvikt till Hansan. Den danska drottningen Margareta var unionsdrottning fram till sin död 1412. Men missnöje uppstod i Sverige över bl.a. hårda fogdar och handelsblockad. 1434 - 1436 varade *Engelbrektsupproret*, lett av Engelbrekt Engelbrektson. Stormännen anslöt så småningom, alla samhällsgrupper stred för en tid på samma sida. Upproret ledde till att såväl skattetrycket som unionskungens makt minskade. Men en rad inre strider blossade upp, bl.a. mördades Engelbrekt. Fler bonderesningar förekom och bönderna fick vara med vid flera riksmöten. Grunden hade lagts till det som skulle komma att bli fyraständsriksdagen på 1500-talet.

1400-talet blev i mångt och mycket en kamp mellan de stormän i Sverige som önskade en union med svag kungamakt och de som önskade bryta sig loss helt från unionen och skaffa sig själva en härskarposition. Ibland blev unionskungarna erkända i Sverige, ibland fanns ingen erkänd kung utan den som var *riksföreståndare* hade förhållandevis stor makt. En blick på regentlängden visar på maktens böljegang (s. 57).

Starkare kungamakt än tidigare växte fram i slutet av medeltiden i flera västeuropeiska länder och lade grunden för det som kallas furstestaten eller den tidigmoderna staten. Även Sverige hade i slutet av medeltiden betydligt fler maktresurser än i början av medeltiden: många slottslän, fler borgar, bondehärar, biskopsämbeten och städer m.m. Om någon kunde ta kontroll över det mesta skulle han bli mäktigare än någon annan svensk kung tidigare varit. 1520 tågade den danske unionskungen Kristian II in i Stockholm som segerherre...

Världen med europeisk inriktning		Norden med svensk inriktning	
Folkvandringstiden ca 370 - 600			
	500		
	550		
622: Muhammeds flykt till Medina	600		
	650		
	700	Under 700-talet grundas handelsstaden Birka	
	750	793: Klostret i Lindisfarne plundras, vikingatåg	
800: Karl den stores kröning	800		
	850		
	900	Vikingatiden 800 - 1050	
962: Otto den stores kröning	950	Slutet av 900-talet: Birka överges	
	1000	Kristendomen börjar spridas	
1054: kyrkan delas, 1095: korstågsuppsmaning	1050	1066: slaget vid Hastings (England)	
	1100	Under 1100-talet börjar kyrkor att byggas	
	1150		
	1200	Städer uppkommer särskilt under 1200-talet	
Slutet av 1200 upphörde de sista korsfararrikena	1250	1266: Birger Jarl dör	
	1300	1290: Magnus Birgersson "Ladulås" dör	
Mitten av 1300-talet: digerdöden	1350	1373: den heliga Birgitta dör	
	1400	1412: Margareta dör, 1434-1436: Engelbrektsuppr	
1453: Konstantinopel stormas 1468: Gutenberg dör	1450	Kalmarunionen 1397 - 1523	
	1500	1520: Kristian II tågar in i Stockholm	

Epoken på ena handens fingrar:

- * 370 - 600: folkvandringstiden
- * 622: islams tideräkning utgår från Muhammeds flykt till Medina
- * 793: tidigt vikingatåg (klostret i Lindisfarne plundras)
- * 1266: Birger Jarl dör
- * Mitten av 1300-talet: digerdöden

Nu inleds den **nya tiden** som varar fram till våra dagar. 1500- och 1600-talen utgör en övergångstid mellan medeltidens feodalsamhälle och de modernare samhällssystem som börjar framträda på 1700-talet (jämför begreppet *tidigmodern tid*).

Ny kultur

Renässans betyder pånyttfödelse. Renässanskulturen ville återuppväcka antikens kultur och ideal. Den kulturhistoriska epoken renässansen brukar dateras till ca 1400 - 1500 med centrum i Italien. Istället för medeltidens stilla och världsfrånvända ideal intresserade man sig nu för människan och detta livet. Människan ställdes i centrum - vilket kan beteckna mycket av tendenserna i den nya epoken. Renässansmänniskan Leonardo da Vinci (född 1452) är t.ex. känd för målningen "Mona Lisa".

Nya världsdelar - de stora upptäckterna

Christofer Columbus påträffade Amerika 1492. Vasco da Gama rundade Afrikas sydspets och var den förste att via sjövägen nå Indien 1498. Snart hade också den första världsomseglingen gjorts av européerna. Kolonial expansion inleddes, bl.a. erövrades Aztekerriket i Mellanamerika och Inkariket i Sydamerika. Detta område (framförallt då Nord- och Sydamerika) kom att kallas "Nya världen".

Ny världsbild

Man gav sig både in i människan och ut i universum. Man förlitade sig inte längre bara på bibeln, antika skrifter och abstrakta resonemang. Istället skar man i lik och studerade himlen med teleskop. Bara vad jag själv klart ser eller inser med mitt förnuft är sant - skulle kunna vara ett sammanfattande motto. Naturen verkade uppträda med viss lagbundenhet. Kopernikus, Galilei och Newton var personer som gjorde stora upptäckter. Den moderna naturvetenskapens genombrottsperiod under 1600-talet kallas "den naturvetenskapliga revolutionen". Kyrkans läror utmanades av t.ex. de astronomiska studierna. Galilei tvingades 1633 inför kyrkans särskilda domstol, inkvisitionen, ta tillbaka uttalanden han tidigare gjort om bl.a. att jorden rör sig.

Nya religiösa ideal och krig

Kyrkan utmanades också i och med reformationen. Grunden för reformationen hade lagts redan i slutet av medeltiden då kritiker pekade på moraliskt förfall och handel med ämbeten m.m. Men startskottet kan sägas ha gått när Martin Luther spikade upp 95 kritiska teser på kyrkporten i Wittenberg 1517. Luthers reformation splittrade den katolska enhetskyrkan, och Europa delades i en katolsk och en protestantisk sfär. Luther menade att inget kan stå över bibelordet, inte ens påvens ord. Enda vägen till frälsning är tron, inte genom avlatsbrev m.m. Det bröt ut religionskrig som inte bara handlade om

religion utan också om makt och rikedomar. De tyska furstarna stödde reformationen delvis för att stärka sin makt på påvens och den katolske kejsarens (av furstesläkten Habsburg) bekostnad.

Spänningar och drabbningar förekom och på 1600-talet ledde det hela till ett europeiskt storkrig (1618 - 1648) där de flesta europeiska stater var inblandade någon gång. Det trettioåriga kriget ändade i Westfaliska freden 1648. Där framstod landet Sverige som en stormakt i norra Europa.

Nya furstestaten

Alltsedan senmedeltiden hade kungarna försökt stärka sin maktställning och bygga upp centraliserade stater. Utvecklingen fortsatte nu. Under 1500-talet grundlades det som ibland kallas furstestaten. Under 1600-talet gjorde sig många furstar enväldiga, och de senmedeltida ständerförsamlingarna förlorade i betydelse. Den franske kungen Ludvig XIV är den mest typiske representanten för den absoluta furstemaktens epok, som 1600-talet ibland kallas. Men i England flyttade parlamentet (där handelsmän och marknadsinriktade jordbrukare var väl företrädda) fram sina positioner på kungens bekostnad genom den "äröriska revolutionen" 1688-89. En engelsk dramatiker verksam under denna tidsperiod bör också nämnas: William Shakespeare skrev till exempel *Hamlet* 1602.

Ny ekonomi

Ett ökat intresse kan skönjas för att göra affärer, tjäna och låna ut pengar. Fjärrhandeln växte. I jämförelse med medeltiden drevs nu produktion i större skala. Produkterna såldes i större utsträckning, inte bara på den lokala marknaden. Den handelskapitalism som uppträder under 1500-1600- och 1700-talen utgör ett övergångsskede i omvandlingen av det medeltida feodalsamhället till den moderna industrialismen. Men de flesta försörjde sig förstas under hela denna period fortfarande inom jordbruket.

I Västeuropa fick den kapitalistiska ekonomin alltså fotfäste med stordrift inom handel, hantverk och jordbruk. Förmögna köpmän och hantverksmästare (borgerskapet) kunde stärka sin ställning. När de viktiga handelsvägarna inte längre, efter de stora upptäckterna, gick över östra Medelhavet skedde en "lägesförändring". De italienska och tyska städerna minskade i betydelse och tyngdpunkten försköts till länder med bra sjöförbindelser vid Atlantens kust: Portugal och Spanien samt något senare Nederländerna, Frankrike och England. Länderna i Östeuropa förblev godsägarstater med en rik adel och en fattig, livegen bondeklass.

I Ludvig XIV:s Frankrike fördes en ekonomisk politik som tillämpades i nästan alla europeiska stater under 1600- och 1700-talet: merkantilismen. Staten skulle både stödja och styra den inhemska ekonomiska verksamheten. Man ville helst vara självförsörjande och exportera mer än vad man importerade.

Vasatiden 1520 - 1611

Dansken Kristian II trodde att han återupprättat Kalmarunionen genom att militärt ha besegrat riksföreståndare Sten Sture d.y. och genom att i Stockholms blodbad 1520 ha avrättat ledande svenskar. Kristian II utropade sig till kung och hårda skatter och lagar följde. Uppror bröt ut i hela Sverige. I Dalarna leddes resningen av Gustav Eriksson av ätten Vasas. Huvuddelen av berättelserna om Gustav Vasas "äventyr" i Dalarna, där han får hjälp av ortsbefolkningen undan danskarna, har tillkommit i efterhand. Upproret ledde till att Gustav blev vald till svensk kung den 6 juni 1523 (långt senare svensk nationaldag).

Sverige blev ett exempel på den starka furstestaten genom att Gustav Vasas stärkte centralmakten. Han hade brutit loss Sverige från Kalmarunionen och ironiskt nog hade Stockholms blodbad eliminerat många inhemska konkurrenter om makten. Genom reformationen 1527 bröt Sverige sig loss från den katolska kyrkan. Inspirerad av Martin Luther införde Gustav Vasas en ren statskyrka som innebar att nu var inte påven längre högst utan kungen. Gustav tog kyrkans jordegendomar och "överflödiga" guldföremål drogs också in till kronan (staten). Det infördes en extraskatt som innebar att kyrkklockor skulle skickas iväg. Då utbröt det s.k. klockupproret i Dalarna 1531. Upproret slogs hårdhänt ner här såväl som på andra platser. T.ex. i Småland halshöggs Nils Dacke 1543 efter Dackefejden (det största bondeupproret i Norden). Hans huvud sattes upp på en påle i Kalmar som varning till andra som tänkte sätta sig upp mot kungen och centralmakten.

Hädanefter fick bönderna, unikt många självägande, göra sig hörda genom fyrståndsriksdagen. De fyra stånden i riksdagen var: adel, präster, borgare och bönder. Skatteindrivningen skärptes, förvaltningen effektiviserades och statskassan stärktes. Den medeltida landskapsfederationen Sverige blev en centralstyrd stat där huvuddelen av jorden beskattades av kungliga fogdar. Sverige blev också ett arvrike. Gustav Vasas son Erik skulle bli kung och hans andra söner fick stora hertigdömen. Det var väl förberett när Gustav Vasas dog 1560.

Erik XIV hade stora utrikespolitiska planer. Tullinkomster från den lönsamma handeln över Östersjön till Västeuropa lockade många: Polen, Ryssland, Danmark och Sverige. År 1561 tog Erik XIV under sitt beskydd staden Reval (Tallinn) och tre estländska grevskap som fruktade ryssarna. Det blev början på Sveriges Östersjövälde. Motsättningarna mellan östersjomakterna bröt ut 1563 i det nordiska sjuårskriget när Danmark, som understöddes av Polen, anföll Sverige. Detta inledde en krigsperiod i svensk historia som undantaget av kortare pauser skulle vara till 1721. (Se uppställningen "Sveriges krig från 1523", s 56.)

Den välutbildade Erik XIV försökte också med strategiska giftermål. Han friade bl.a. till den engelska drottningen. Vid *Sturemorden* 1567 lät den då sinnesförvirrade kungen till synes godtyckligt mörda adelsmän, varav flera av ätten Sture. Erik XIV gifte sig slutligen med en av sina älskarinnor, knektdottern Karin Månsdotter, vilket väckte stor uppmärksamhet. Halvbrodern Johan hade gift sig mot Eriks vilja med den polske kungens dotter som var katolik. Johan hade suttit tillfångatagen. Han släpptes men han kom inte till Eriks bröllop. Han och hans bror Karl störtade och tillfångatog istället Erik 1568. (Han dog i fångenskap 1577, traditionen säger av förgiftad ärtsoppa, men det är osäkert.) Johan III blev ny kung 1568 och Polen drog sig förstas ur sjuårskriget. När Johan III avled 1592 efterträddes han av sin son Sigismund. Nu var Sverige och Polen förenade i personalunion, men Karl såg till att den katolske kungen inte fick något inflytande. 1598 hade det gått så långt som till öppet krig. Sigismund flydde tillbaka till Polen. 1599 utsågs Karl till riksföreståndare och blev kung 1604. Karl IX regerade fram till sin död (slaganfall) 1611.

Stormaktstiden 1611 - 1718 (1721)

Karl IX efterträddes av sin son Gustav II Adolf som var begåvad, välutbildad och en stor personlighet. Sverige fick fler och fler besittningar i Baltikum genom krigen mot grannstaterna. Kungen visade sig var en skicklig fältherre och Sverige erövrade även besittningar på den nordtyska kusten.

Tanken på ett svenskt Östersjövälde förverkligades steg för steg. Ett exempel på den ekonomiska betydelsen är när Sverige 1629 fick ta upp tullarna vid floderna Wisla och Njemen. Här passerade stora delar av den östeuropeiska spannmålsexporten. Tullinkomsterna motsvarade nästan lika mycket som Sverige tog upp i skatt varje år. Inte bara handelspolitiska motiv kan anföras till strävan efter Östersjövälde. Flera av länderna runt Östersjön betraktades som säkerhetspolitiska hot mot Sverige. Adelsmän kunde dessutom se fram emot gods och rika krigsbyten, även om många adelsmän också dog i kriget.

Till synes oundvikligt drogs Sverige in i det trettioåriga kriget. Gustav II Adolf deltog i kriget för att försvara protestantismen men också för att stärka det tänkta Östersjöväldet. Någon har t.o.m. föreslagit att kungen hade planer på en protestantisk kejsarkrona. Gustav II Adolf ledde slaget vid Breitenfeld 1631 där den katolske kejsarens armé besegrades. I slaget vid Lützen 6 november 1632 vann man igen men knappt, och Gustav II Adolf stupade på slagfältet. Riksdagen gav honom 1633 namnet Gustav Adolf den store.

Gustav II Adolfs dotter, Kristina, var omyndig. Förmyndarregeringen leddes av den erfarne och skicklige statsmannen Axel Oxenstierna. Danskarna hade blivit oroliga för de svenska framgångarna i Tyskland. De var oroade för sin handelspolitiska ställning och tullen genom Öresund. Många tvister uppstod. Sverige anföll till slut Danmark 1643 och i freden vid Brömsebro 1645 erhöll Sverige

Jämtland, Härjedalen, Gotland och Ösel samt Halland på 30 år.

1644 blev Kristina myndig men den filosofiintresserade drottningen abdikerade 1654 och flyttade till Rom, konverterade och blev katolik! Kusinen Karl X Gustav blev ny kung. Den nye kungen anföll Polen 1655 och hade inledningsvis stora framgångar. Ryssland hade redan anfällt Polen och ryssarna anföll Sverige 1656. Danskarna anföll Sverige 1657. Karl X Gustav ville undvika ett tvåfrontskrig och därför tågade svenskarna snabbt från Polen mot Danmark. Den 6 februari 1658 kunde svenskarna, tack vare att isen höll, genomföra det omtalade tåget över Stora Bält (via Langeland-Lolland). Danskarna tvingades till fred. Vid freden i Roskilde 1658 erövrade Sverige Skåne, Halland (ingen tidsgräns), Blekinge, Bohuslän, Bornholm och Trondheims län. (Norge var i union med Danmark.) Sverige hade fått besittningar runt hela Östersjön och danskarna kunde inte längre kontrollera Öresund ensamma.

Sverige hade nu många fiender och Karl X Gustav försökte 1658 erövra Danmark, men framgångarna uteblev. Vid freden i Köpenhamn 1660 återlämnades Bornholm och Trondheims län (se karta s. 56). Karl X Gustav avled av plötslig sjukdom innan freden 1660. Återigen var tronarvingen ett barn, den blivande Karl XI. I förmyndarregeringen var Magnus Gabriel de la Gardie (gift med Karl X Gustavs syster) tongivande. Han var ett exempel på en av många adelsmän vilkas rikedomar hade växt under stormaktstiden. Bl.a. gynnade han svensk kultur och förvandlade Läckö i Västergötland till ett barockslott. De flesta svenska slott vi ser idag är ombyggda eller nybyggda på 1600-talet.

1672 blev den unge Karl XI kung. Han hade dyslexi och var i början blyg. Han blev en flitig kung med enkla vanor. Jakt och truppövningar var uppskattade nöjen. "Gråkappan" var allmogens namn på kungen, för Karl XI sades vara klädd i en enkel grå kappa när han reste och inspekterade befattningshavare och rättade till upptäckta missförhållanden. Många av berättelserna om detta har tillkommit i efterhand.

1675 förklarade Danmark återigen krig, "skånska kriget". Sverige var dåligt förberett och en utredning mot förmyndarregeringen inleddes, den s.k. förmyndarrådet. Kungen övertog huvudansvaret och hans vrede drabbade de försumliga, däribland Magnus Gabriel de la Gardie som drog sig tillbaka. Kriget utspelade sig främst i Skåne och Halland som Danmark invaderat. Kungen ledde själv det blodiga slaget vid Lund 1676 där nästan hälften av de stridande dog (8 300 stupade). Slaget fick till följd att danskarna fick dra sig tillbaka och Sverige kunde behålla Skåne.

Under kriget fanns en sorts upprorsrörelse i Skåne. S.k. snapphanar stred med enkla vapen i skogarna mot svenskarna. Snapphanarna förlorade efter några år i betydelse. Vid freden i Lund 1679 gjordes inga landavträdelser. Efter freden satsade Sverige än mer målmedvetet på en försvenskningspolitik av Skånelandskapen. Bl.a. förlades flottan till Blekinge, där Karlskrona anlades. Lunds

universitet, som grundats 1668, återupprättades 1682.

Den effektiva förvaltningen och byråkratin som byggdes upp var en förutsättning för att få fram de resurser som behövdes till stormaktsbygget. Trä, tjära, järn från Bergslagen och inte minst koppar från Falu koppargruva utgjorde basen i den växande svenska exporten under 1600-talet. Falu koppargruva var världens största kopparproducent och som mest stod Sverige för cirka 2/3 av Europas kopparproduktion.

Men det var dyrt att föra krig. Statskassan sinade ständigt. Adelsmännen hade belönats med jord och rikedom för sina krigsinsatser, en nyrik generation fanns och adelns andel av jordeinnehavet i riket hade ökat kraftigt. Detta minskade statens skatteintäkter eftersom adeln var skattebefriad. Karl XI drev vid riksdagen 1680 igenom *reduktionen*, vilket innebar att staten tog många adliga gods. Detta fick till följd att den stigande adliga dominansen bröts och kronans (statens) finanser förbättrades. Magnus Gabriel de la Gardie var en av dem som drabbades särskilt hårt, för nästan allt togs ifrån honom. De tre lägre stånden (präster, borgare och bönder) hjälpte kungen vid riksdagen för de var missnöjda med den ekonomiska situationen och bristen på ordning. Kungen utnyttjade motsättningarna i riksdagen och drev igenom *det karolinska enväldet*, kungen blev allenahärskande. *Indelningsverket* drevs igenom 1682 vilket innebar att systemet med det "ständiga knektehållandet" genomfördes överallt i riket. Ett antal bönder måste utrusta en knekt som bodde på ett soldattorp när det inte var krig. Systemet levde kvar till 1901.

Det hade varit fred i riket sedan 1679 när Karl XI avled i magcancer 1697. Något senare brann Stockholms slott. Sonen Karl som uppskattat att jaga med sin far var uppfostrad i det karolinska enväldet och inte minst kristendomsundervisningen hade inpräglat dessa idéer. Han var liksom sin far endast ansvarig inför Gud - han var kung av Guds nåde. I slutet av 1697 krönte Karl XII sig själv - 15 år gammal. Förmyndarregeringen hade fort velat bli av med sitt uppdrag och nedlagt det inför riksdagen.

År 1700 inledde en allians mellan Danmark, Polen och Ryssland ett anfall mot Sverige och det "stora nordiska kriget", som skulle vara fram till 1721, hade börjat. Alla stater runt Östersjön skulle så småningom dras in i kriget, förutom de tre nämnda kan man även räkna in Preussen, Sachsen och Hannover. Karl XII och hans rådgivare gjorde snabb motattack, skeppade sin armé till Själland och Danmark tvingades snart till fred. Ryssarna ville inte längre vara utestängda från Östersjön. De hade börjat belägra Narva i Baltikum, Sveriges utpost i öster. I november 1700 var Karl XII där och i snöstorm anföll han med 10 000 man en till antalet nästan fyra gånger större fiende och segrade. Detta grundlade Karl XII:s rykte som fältherre. Framgångarna fortsatte i Baltikum. Mot mångas råd avvisades fredsanbud från fienderna. Karl XII fortsatte att strida för att beröva den polske kungen hans krona. Detta lyckades 1704. Polen valde en ny kung och slöt ett förbund med Sverige. Karl XII:s

armé fortsatte och jagade ifatt den förre polske kungen som tvingades erkänna den nye polske kungen och slöt fred 1706. Under kriget i Polen hade ryssarna erövrat Narva m.m. Karl XII ville besegra Ryssland och återställa de svenska besittningarna. Den välutrustade huvudarmén på drygt 40 000 personer startade 1707 från Polen det avgörande fälttåget mot Moskva. De fick framgångar till en början. Men under sensommaren 1708 tappade Karl XII kontakten med general Lewenhaupt. När denne väl nådde fram till Karl XII och huvudarmén, som nu befann sig i Ukraina, återstod bara rester av generalens armé och huvuddelen av de viktiga förråden de medfört hade förlorats. Den ryska vintern 1708 - 1709 tärde på armén. Förstärkningar hann inte fram till det stora nederlaget i slaget vid Poltava den 28 juni 1709. Kungen och resterna av armén, ca 15 000 man, drog sig mot den turkiska gränsen, Perevolotjna (Vorskla's utlopp i Dnepr) 8 mil söder om Poltava. Den febersjuka kungen forslades tillsammans med en mindre trupp över floden och tanken var att resten av armén skulle följa efter. Men Lewenhaupt kapitulerade och armén bortfördes i fångenskap.

Slaget var avgörande. Den stora karolinska armén var borta. Ryssarna intog de baltiska besittningarna och erövrade Finland 1713 - 1714. De tidigare besegrade makterna reste sig igen. Kungen vistades i Turkiet och försökte få sultanen att förklara krig mot Ryssland. Detta lyckades flera gånger men det hela blev ändå resultatlöst. Till slut tröttnade sultanen på den besvärlige kungen och tillfångatog honom 1713 med viss möda genom våld, "Kalabaliken i Bender". 1713 inkallades i Sverige en riksdag men den enväldige kungen i Turkiet befallde att den skulle åtskiljas. 1714 lämnade Karl XII Turkiet och red i rasande tempo genom Europa och anlände till Stralsund. Staden var tvungen att kapitulera året efter och Karl XII lämnade staden. 1715 satte han sin fot i Sverige igen efter 15 år, men han besökte aldrig Stockholm. Högkvarteret hamnade så småningom i Lund. Nu stampade man fram en ny armé. 1718 begav man sig mot Norge som var i union med Danmark. Tanken bakom fälttåget är okänd, för kungen var mycket slut. Kanske ville han ha ryggen fri inför en återerövring av Finland och de baltiska besittningarna. Det norska fälttåget fick ett snabbt slut den 30 november 1718 då kungen, stående i en löpgrav, dödades av en kula genom huvudet. Diskussioner har förts om han mördades av de egna på nära håll. Nyare forskning (Peter From *Karl XII:s död - gåtans lösning*, 2005) tycks dock bekräfta att kulan kom från en fiende från Fredrikstens fästning (Fredrikshald). Fälttåget avbröts.

Kungens syster Ulrika Eleonoras man Fredrik av Hessen tog ivrigt initiativet och 1719 blev Ulrika drottning. Hon avsåg sig titeln 1720 till förmån för sin man som blev Fredrik I. Riksdagen drev igenom att enväldet skulle avskaffas. I själva verket övergick nu makten till riksrådet ("regeringen") och de fyra ständerna/ständerna ("riksdagen"). Monarken var bunden vid riksdagens beslut och riksrådet kunde senare också avsättas av ständerna. Riksdagen måste sammankallas vart tredje år. Detta var en tidig grund för den svenska

parlamentarismen. Systemet varade fram till 1772 och perioden kallas frihetstiden. Fred slöts med fienderna. Svårast var det att få fred med Ryssland. Sedan 1719 härjade den ryska flottan vid Sveriges Östersjökust. Många kuststäder brändes ner innan fred kunde slutas i Nystad 1721. Sverige avträdde alla baltiska besittningar samt en del av Karelen och Viborgs län. Det övriga av Finland återlämnades till Sverige.

Över 90 procent av människorna i Sverige arbetade inom jordbruket. Det är svårt att generalisera om befolkningens levnadsförhållanden, och dessutom är våra källor om s.k. vanligt folk begränsade. Under 1500-talet rådde förhållandevis goda tider med få missväxtår. Om den som kramade ur skatterna hette Kristian II eller Gustav Vasa spelade nog inte så stor roll till en början. Under stormaktstiden kom tunga extraskatter och ständiga soldatutskrivningar. 1679 - 1700 var det en sällsynt fredsperiod men då kom svår missväxt åren 1695 - 97. Fler dog då än under Karl XII:s alla krig (200 000 soldater). Åren efter Poltava, 1710 - 1712, härjade pesten - i och för sig för sista gången i Sverige.

Från predikstolarna förklarade prästerna Guds ord och läste upp förordningar från centralmakten. I kyrkoböckerna fördes löpande anteckningar om befolkningen. Folkbokföringen ökade under 1600-talet och genom 1686 års kyrkolag bestämdes det att kyrkoböcker skulle föras i alla församlingar i Sverige. Födelse, vigsel, husförhör, flytt och död m.m. noterades. Vid husförhören kontrollerades kristendomskunskapen och förmågan att läsa. Omkring år 1700 kunde en majoritet läsa hjälpligt.

De ständiga utskrivningarna till det militära var mycket betungande. Byar kunde efter en tid ha tömts på arbetsföra män. Kvinnorna fick då överta även deras sysslor. Ändå räckte inte det egna folket till. Särskilt i krig på kontinenten värvades legotrupper. I slaget vid Lützen 1632 bestod armén av 18 % svenska eller finska soldater.

Bl.a. genom kyrkböcker har historikern Jan Lindegren kunnat namnge de 27 nyutskrivna knektarna från Bygdeå storsocken i Västerbotten. Männerna mellan 15 och 26 år inskrevs den 6 juli 1638. 4 månader senare hade alla utom en dött av sjukdomar eller svält. Lindegren avslutar, inte utan indignation, en artikel om massutskrivningar och knektankor på följande vis:

"För att inte svälta ihjäl tvingades de kvarvarande männen, åldringarna, barnen och framför allt kvinnorna att ta på sig också de dödas arbetsbördor. Det innebar att kvinnorna skötte nästan hela produktionen i Andersvattnet, liksom i Bygdeå, Norrland, ja i hela Sverige.

Knektänkorna kunde räknas i tiotusentals: hustru Margareta i Andersvattnet som var barnlös, hustru Gunilla i samma by - först med tre små barn och gamla svärföräldrar, svärfadern blind, sedan med en son borta i kriget - hustru Anna i Klinten med fyra små barn, hustru Malin i Norum med sex barn, hustru Cecilia med två små barn... Så präglades livet under Sveriges stormaktstid av Gustav Adolf, han som av ständerna tillerkändes namnet Den Store."

Sid. 16 - 20. **KAPITEL D: 1500-talet och 1600-tal**
 Sid. 16. Tidigmodern tid
 Sid. 17 - 20. Vasatiden och stormaktstiden 1520 - 1718
 Sid. 20. **Tidslinjer**

Epoken på ena handens fingrar:

1492: Columbus, 1517: Luther, 1523: Gustav Vasa kung,
 1648: Westfaliska freden, 1718: Karl XII stupar

Världen med europeisk inriktning		Norden med svensk inriktning
	1450	
	1455	
	1460	
	1465	
	1470	
	1475	
	1480	
	1485	
1452: Leondardo da Vinci föds	1490	
1492: Columbus till Amerika	1495	
1498: Vasco da Gama når Indien	1500	
	1505	
	1510	
1517: Martin Luther spikar upp 95 teser	1515	
	1520	1520: Stockholms blodbad, 1523: G. Vasa kung
	1525	1527: Sverige bryter med katolska kyrkan
	1530	1531: ”Klockupproret”
	1535	
	1540	1543: Nils Dacke avrättas efter uppror
	1545	
	1550	
	1555	
	1560	1560: G. Vasa dör, 1561: Reval beskydd av Sv.
	1565	1567: Sturemorden, 1568: Johan III ny kung
	1570	1570: Nordiska sjuårskriget slut
	1575	1577: avsatte Erik XIV dör
	1580	
	1585	
	1590	1592: Sigismund ny kung
	1595	1599: Karl blir riksföreståndare
1602: Shakespeare skriver Hamlet	1600	1604: Karl IX ny kung
	1605	
	1610	1611: Gustav II Adolf ny kung
	1615	
	1620	
	1625	
1633: Galilei inför domstol	1630	1631: Breitenfeld, 1632: Lützen
	1635	
	1640	
1648: Westfaliska freden efter 30-åriga kriget	1645	1645: freden i Brömsebro
	1650	1654: Kristina abdikerar, Karl X Gustav ny kung
	1655	1658: tåget över stora Bält, 1658: fred i Roskilde
	1660	1660: Karl X Gustav dör, Freden i Köpenhamn
	1665	
	1670	1672: Karl XI förklaras som kung
	1675	1676: slaget vid Lund, 1679: freden i Lund
	1680	1680: reduktionen, enväldet, 1682: indelningsverk
1688 - 89: ”den ärorika revolutionen” i England	1685	
	1690	
	1695	1697: Karl XII kung
	1700	1700: slaget vid Narva
	1705	1709: slaget vid Poltava
	1710	1713: kalabaliken i Bender
	1715	1715: Karl XII tillbaka i Sverige, stupar 1718
	1720	1721: Freden i Nystad
	1725	

Det har sagts att 1700-talet är det första moderna århundradet. Nu framträder allt starkare det som är levande än idag: tron på vetenskapen, det mänskliga förnuftet, de naturliga mänskliga rättigheterna och tron på framsteg.

I slutet av 1700-talet börjar flera förändringar som kallas stora revolutioner:

Politiska revolutioner:
amerikanska (USA) och franska revolutionen.

Ekonomisk revolution:
den industriella revolutionen.

En förutsättning för de ekonomiska och politiska omvälvningarna var *upplysningen*. Kulturlivet under 1700-talet dominerades av upplysningen vars honnörsord var: förnuft! Allt skulle granskas och omprövas med hjälp av förnuftet. Tänkandet hade sin bakgrund i 1600-talets naturvetenskapliga revolution.

Upplysningens förespråkare ville att de vetenskapliga rönen skulle spridas och komma till praktisk nytta.

Upplysningstänkarna betonade förnuftet, vetenskapen och kritiserade auktoriteter, däribland kyrkan. Det kom att bana väg för en sekularisering (religionen skiljs från staten och blir helt och hållet en privatsak) av europeisk kultur.

Man kritiserade också enväldet och tanken att kungen hade fått sin makt av Gud. I stället för kungadömet av Guds nåde föreslog man olika styrelseskick: direktdemokrati, maktindelning eller upplyst despoti.

Man menade också att människan av naturen fått vissa grundläggande rättigheter.

De flesta franska upplysningsfilosoferna medverkade i det av Diderot ledda projektet att skapa en stor upplyst fransk encyklopedi. Bland berömda tänkare under denna tid fanns personer som Voltaire, Rousseau och Montesquieu. Två minst sagt musikaliska personer som föddes under 1700-talet kan också nämnas: Mozart och Beethoven!

Upplysningen bidrog till att rasera det gamla feodalsamhället med dess ståndsprivilegier för adeln och kyrkan. Detta märks inte minst i den amerikanska självständighetsförklaringen 1776 (1789 blev George Washington USA:s förste president) och i den franska revolutionen 1789.

Det ekonomiskt allt starkare borgerskapet använde/utnyttjade upplysningsidéerna i sin kamp mot det gamla samhället och för ökat politiskt

inflytande. Englands "äröriska revolution" från 1600-talet inspirerade. På de flesta håll, utom i England, hade kungarna fortfarande makten. I Preussen, Österrike och Ryssland använde sig härskarna av upplysningsidéerna för att stärka sitt envælde. Det som franska filosofer talade om, delvis med inspiration från England, genomfördes i det som kom att bli USA och inspirerade till franska revolutionen 1789.

Missväxt, missnöje över kungen och Frankrikes dåliga finanser, delvis beroende på att man stödde de amerikanska utbrytarna mot England, bidrog också till franska revolutionen. Dess slagord var "Frihet, jämlikhet, broderskap!". Man försökte uppnå större jämlikhet mellan medborgarna. Generalstånderna, den franska riksförsamlingen, som inte hade inkallats på länge, samlades och omvandlades till en nationalförsamling (dit tre fjärdedelar av alla män hade röstträtt). Kyrkans egendomar såldes ut och adelsprivilegierna avskaffades. Alltmer radikala krafter tog över, och förutom kungen avrättades många personer som ansågs vara fiender till revolutionen. Frankrike kom i krig med flera andra länder. Revolutionsperioden avslutades med att general Napoleon Bonaparte genomförde en militärkupp 1799 och blev oinskränkt härskare. 1804 kröntes han själv till kejsare.

I sin bok *Reflections on the Revolution in France* 1790, kritiserade Edmund Burke den franska revolutionen. Boken är ett av de klassiska verken inom konservatismen.

En annan viktig bok var Adam Smiths *Wealth of Nations* (Nationernas välbefinnande) som kom 1776. Tankar om välbefinnande genom arbetsdelning/specialisering lades här fram, vilket ledde till att boken gick emot merkantilismens regleringstänkande. I stället förde den fram den ekonomiska liberalismens grundidé om avreglering, fri konkurrens och frihandel inom och mellan länder m.m.

I Amerika hade Englands och Frankrikes koloniala intressen kolliderat precis som på flera andra platser på jordklotet. Stora plantager och slavhandel ökade kolonialsystemets lönsamhet.

I mellersta och östra Europa hade efter Sveriges nedgång som stormakt i början av 1700-talet andra tagit platsen. Främst den upplyste despoten Fredrik den stores Preussen, Ryssland och Österrike var inblandade i tvister som bl.a. ledde till att Polen delades.

I England började tecken synas på den process som kallas den industriella revolutionen. Denna skulle gradvis förändra människans villkor så mycket att den anses vara en av de absolut största förändringar som har ägt rum i mänsklighetens historia. En jämförelse kan göras med övergången från jägar- och samlarsamhället till jordbrukarsamhället. Liksom sistnämnda övergång förändrade den industriella revolutionen människans levnads- och arbetssätt i grunden. Ett tidens tecken var när James Watt tog patent på sin ångmaskin 1769.

Frihetstiden. Sveriges stormaktstid var över. De flesta besittningar runt Östersjön var borta. I efterdyningarna av detta föll enväldet och regenterna blev i stort maktlösa gentemot "riksdagsväldet". Fredrik I efterträddes 1751 vid sin död av Adolf Fredrik. Det gick så långt att man hade hans namnteckning på en stämpel! Två partier, hattar och mössor, stred om makten. Även om det inte går att jämföra med dagens moderna partier kan man säga att frihetstiden med sina partier och framförallt parlamentariska inslag var mycket tidiga föregångare för sådant som skulle bryta igenom långt senare.

Ett krig mot Ryssland startades, "Hattarnas ryska krig" 1741 – 1743, men det gick riktigt illa. Ryssarna ockuperade återigen Finland. 1743 utbröt det sista stora bondeupproret i Sverige, "dalupproret" eller "stora daldansen". Ca 4 500 bönder från Dalarna tågade till Stockholm i protest mot kriget och de dåliga tiderna. Militär kallades in i huvudstaden och bönderna besegrades, 140 människor dödades. I freden vid Åbo återlämnades nästan hela Finland till Sverige. Vissa områden i öster tog dock Ryssland.

Statens finanser var i dåligt skick. 1762 var statsskulden lika stor som vid slutet av Karl XII:s tid.

Under frihetstiden verkade flera svenska naturvetenskapsmän och uppfinnare. Anders Celsius (1701 – 1744) förknippas med den 100-gradiga termometern. Carl von Linné (1707 – 1778) är den världsberömda botanikern som idag pryder våra hundralappar. På 500-kronossedeln återfinns uppfinnaren Christopher Polhem (1661 - 1751!) som bl.a. grundade Stjernsunds bruk, lät bygga slussar, gjorde låskonstruktioner och Polhemsuren. Carl Wilhelm Scheele upptäckte flera grundämnen, bl.a. syre, "eldsluft". (Men en engelsman hann före med publiceringen.)

1731 hade Ostindiska kompaniet bildats. Man handlade främst med Kina.

1766 antogs en för tiden långtgående tryckfrihetslag. 1771 dog Adolf Fredrik plötsligt i slaganfall. (Att han skulle ha förätit sig på semla är överdrivet men han intog kort innan slaganfallet en stor måltid med bl.a. hetvägg, semla.)

Den gustavianska tiden. Adolf Fredriks son Gustav III blev nu kung och kom att göra slut på partitratorna. Genom en oblodig statskupp 1772 infördes en ny regeringsform efter makt-delningsprinciper, kungens makt stärktes även om den inte var oinskränkt. Gustav III genomförde flera reformer inspirerad av upplysningen. Tortyr för att tvinga fram bekännelser förbjöds. Viss religionsfrihet tilläts, och inflyttade katoliker och judar fick rätt att bilda församlingar i vissa städer. Däremot fick inte svenskar byta religion. Konventikelplakatet från 1726 förbjöd religiösa möten utan präst. Det gällde fram till 1858.

Brännvinssuperiet var omfattande under 1700-talet. En inblick i detta ger oss poeten och trubaduren Carl Michael Bellman (1740 – 95) i sina visor.

Den omskrivne, franskinspirerade "teaterkungen" Gustav III lät grunda Operan, Dramaten och Svenska Akademien.

1788 förklarade kungen krig mot Ryssland. Men han hade en stor opposition mot sig inom adeln. Kungen samlade ständerna 1789 och drev igenom tillägg till 1772 års regeringsform, *förenings- och säkerhetsakten*, och gjorde sig nästan enväldig. Till sin hjälp hade han de lägre stånden som i utbyte fick igenom sina krav på att adelns privilegier skulle minskas. Adeln röstade emot denna Sveriges viktigaste privilegieutjämning.

1790 avslutades Gustav III:s krig mot Ryssland. Inga gränsförändringar gjordes.

Gustav III ville krossa franska revolutionen genom att bli ledare för en koalition av länder. Han väntade vid den franska gränsen på det franska kungaparet men deras flyktt försök misslyckades. Gustav III återvände till Sverige och det blev ingen koalition.

Personer som svärmade för den franska revolutionens frihetsideal kunde blanda sig med adelsmän som var besvikna över privilegieförlusterna. Jacob Johan Anckarström hyste ett personligt hat mot Gustav III och blev den i sammansvärjningen som sköt kungen på en operamaskerad 1792. Kungen överlevde skotten i nästan två veckor. Mordkomplotten kunde nystas upp, och bl.a. avrättades Anckarström, sedan han först offentligt piskats på tre platser i Stockholm.

En förmyndarregering insattes innan Gustav IV Adolf blev regerande kung 1796. Sverige ställde sig till slut mot Frankrike i Napoleonkrigen. Vissa framgångar gjordes av armén från Svenska Pommern men läget blev kritiskt när den ryske tsaren fick en överenskommelse med Napoleon 1807. Tsaren fick bl.a. fria händer gentemot Sverige. 1808 trängde ryssarna in i Finland. Läget var kritiskt. Den svenske kungen saknade stöd hos viktiga militärer och många adliga ämbetsmän. Ett inbördeskrig undveks genom att Gustav IV Adolf arresterades och avsattes. Han skulle resten av sitt liv driva omkring i Europa som "överste Gustafsson". Den oblodiga revolutionen uppifrån hade genomförts av högt uppsatta personer, "1809 års män".

En ny regeringsform antogs och Gustav III:s bror besteg tronen som Karl XIII. Makt-delning var nyckelordet. Den *lagstiftande makten* skulle riksdagen ha, och den *verkställande makten* skulle kung och regering ha, och den *dömande makten* skulle domstolarna utöva. Viktigt var att regeringsformen fastslog vilka som var Sveriges grundlagar och i och med att statsråden skulle vara ansvariga inför riksdagen kunde 1809 års regeringsform med en del ändringar gälla fram till 1974.

I september 1809 slöts den hårda freden i Fredrikshamn. Finland som utgjorde en tredjedel av riket förlorades till Ryssland.

Sid 21 - 23. KAPITEL E: 1700-tal
 Sid 21. Uppllysning och revolutioner
 Sid 22. Frihetstiden och den gustavianska tiden
 Sid 23. Tidslinjer

Epoken på ena handens fingrar:

1772: Gustav III:s statskupp, 1776: Amerikanska självständighetsförklaringen, 1789: Franska revolutionen, 1804: Napoleon kejsare, 1809: Freden i Fredrikshamn

Världen med europeisk inriktning	Norden med svensk inriktning
	1700: slaget vid Narva
	1702
	1704
	1706
	1708
	1709: slaget vid Poltava
	1710
	1712
	1713: kalabaliken i Bender
	1714
	1715: Karl XII tillbaka i Sverige
	1716
	1718
	1718: Karl XII stupar
	1720
	1721: Freden i Nystad
	1722 (om ovanstående - se föregående kapitel)
	1724
	1726
	1728
	1730
	1731: Ostindiska kompaniet bildas
	1732
	1734
	1736
	1738
	1740
	1741 - 43: "Hattarnas ryska krig"
	1742
	1744
	1744: Anders Celsius dör
	1746
	1748
	1750
	1751: Fredrik I d., Adolf Fredrik kung , Polhem d.
	1752
	1754
	1756
	1758
	1760
	1762
	1764
	1766
	1766: Tryckfrihetslag
1769: James Watt tar patent på sin ångmaskin	1768
	1770
	1771: Adolf Fredrik dör, Gustav III kung
	1772
	1772: Gustav III:s statskupp
	1774
1776: Am. självständighetsförkl., A. Smiths bok	1776
	1778
	1778: Carl von Linné dör
	1780
	1782
	1784
	1786
1789: Washington president, franska revolutionen	1788
1790: Burke "Reflections on the revolution in..."	1788: krig mot Ry., 1789: förenings-säkerhetsakt
	1790
	1792
	1792: Gustav III skjuts på en maskerad
	1794
	1795: Bellman dör
	1796
	1796: Gustav IV Adolf förklarar kung
1799: militärkupp - Napoleon oinskränkt härskare	1798
	1800
	1802
1804: Napoleon kröner sig till kejsare	1804
	1806
	1808
	1808: Ryssland tränger in i Finland,
	1809: Gustav IV Adolf avsätts, Karl XIII kung,
	1809 års regeringsform, Freden i Fredrikshamn

Revolutionskrigen är en sammanfattande benämning på de krig som varade 1792 - 1815 mellan i huvudsak Frankrike och olika koalitioner av länder. (Napoleonkrigen syftar på krigen efter Napoleons maktövertagande 1799 till nederlaget 1815.) Fransmännen ansåg sig vara utsatta för ett kontrarevolutionärt hot men ville samtidigt sprida revolutionen och uppnå "naturliga gränser". 1792 förklarade Frankrike krig mot Österrike som man med rätta anklagade för att vilja återinföra den gamla politiska ordningen i Frankrike. Europas furstar slöt upp mot Frankrike. Napoleons arméer var till en början framgångsrika, även om britterna befäste sitt herravälde till sjöss genom Nelsons seger vid Trafalgar 1805. Napoleon vann t.ex. det s.k. trekejsarslaget vid Austerlitz 1805 (Frankrike mot Österrike och Ryssland). Frankrike upprättade lydstaten och revolutionens idéer spreds. Även nationalismens tankesätt spreds, och motståndet mot fransmännen bidrog till att skapa en känsla av samhörighet inom respektive lands invånare.

Frankrike såg ut att dominera Europa. Men Storbritannien motsatte sig Frankrikes dominans. Napoleon anföll Ryssland 1812, men förlorade och alla de ledande europeiska makterna gick emot honom. År 1815 mötte Napoleon definitivt sitt öde vid slaget vid Waterloo.

Fredsförhandlingarna vid Wienkongressen samma år försökte bevara freden mellan staterna och lugnet inom dem. Man utgick från tre principer som i mångt och mycket var en reaktion mot den revolutionära utvecklingen. En princip handlade om legitimitet, alltså furstarnas rätt till makten över sina territorier, oberoende av vilka folk som bodde där. En annan princip hade som syfte att försöka stävja revolutionära tendenser inom länderna. En stormakt kunde be en annan stormakt om hjälp med att slå ned ett uppror, den s.k. interventionsprincipen. En tredje princip var maktbalansprincipen: Ingen stormakt skulle få bli för stor, stark eller dominerande. I själva Frankrike återinsattes den gamla kungaätten men mycket av det revolutionen skapat blev kvar. Kungens makt begränsades av ett parlament, adeln fick bara tillbaka en del av sina privilegier och kyrkans konfiskerade jord lämnades inte tillbaka. Som vi skall se skulle alla av Wienkongressens principer komma att utmanas under 1800-talet. (karta. s. 53).

De amerikanska och franska revolutionerna stärkte frihetsviljan i Latinamerika. I början av 1800-talet gjorde de flesta latinamerikanska länderna sig fria från de försvagade f.d. sjömakerna Portugal och Spanien.

1800-talets Europa ärvde två revolutioner från 1700-talet, den politiska och den ekonomiska. Man kan säga att allt tänkande under upplysningen på ett eller annat sätt var förknippat med frihetsproblemet, att göra människan fri. Det som i slutet av 1700-

talet börjat som experiment blommade ut alltmer under 1800-talet:

Politisk frigörelse från härskarvälde genom utvidgad rösträtt och riksdagar, pressfrihet och fri föreningsverksamhet.

Vetenskapens, filosofins och konstens frigörelse från kyrklig och statlig censur.

Ekonomisk frigörelse genom utvecklingen mot ett avskaffande av skråtvång och införande av fri konkurrens och frihandel.

Allt detta pläderade ideologin liberalismen (liber = fri) för och 1800-talet är i stort liberalismens århundrade. Liberalismen var det allt starkare borgerskapets ideologi. Kapitalismen fick allt friare händer. Medelklassen växte, den gamla adeln trängdes tillbaka eller uppgick i de nya borgerliga eliterna i samhället. Liberalismen gjorde stora landvinningar och liberalerna såg framåt mot nya framsteg, även om det blev en delning mellan "Manchesterliberalismen" som ville ha det väldigt fritt på det ekonomiska området och den mer måttliga "socialliberalismen" som ville att staten skulle ta ett visst socialt ansvar. Konservatismen (conservare = bevara) var skeptisk till mycket av det nya och de konservativa blickade bakåt efter de värden och traditioner som de ansåg hade övergivits för snabbt.

Mycket av det gamla ståndssamhällets juridiska ojämlikhet försvann under 1800-talet. Men den faktiska ojämlikheten fanns kvar politiskt, ekonomiskt, socialt och kulturellt. Skillnaden var stor mellan olika grupper, och klassamhället var tydligt. Arbetarklassen växte kraftigt och krävde politiskt inflytande. En ideologi för den var socialismen (socius = kamrat) som kanske mest systematiskt formulerades av filosofen Karl Marx. Stridsskriften "Kommunistiska manifestet" (av Marx och Friedrich Engels) från 1848 avslutas med parollen "Proletärer i alla länder, förenen eder!" Socialismen var kritisk till det nya samhället och såg i framtiden ett bättre samhälle för arbetarna, en befrielse utan klassförtryck där kollektivet (gruppen, staten) spelar en stor roll för att lösa politiska och ekonomiska problem. Mot slutet av 1800-talet framträdde en tydligare skillnad mellan de som var mer långtgående, radikala, revolutionära som trodde på en våldsrevolution som den enda vägen till detta bättre samhälle och de mer återhållsamma, som mer trodde på utvidgad rösträtt och politiska reformer som den rätta vägen - de reformistiska socialisterna eller socialdemokraterna. I många länder, tidigast först i Storbritannien där industrialiseringen startade först, började arbetarrörelsen ta form: politiska organisationer, fackföreningar och även konsumentkooperativ.

Europa skakades av revolutionära oroligheter vid flera tillfällen, t.ex. 1830 och 1848. Mot slutet av epoken hade de flesta länder i Västeuropa någon form av folkrepresentation med varierande inflytande och en författning som garanterade medborgarnas rättigheter. Staterna tog ett större ansvar och ökade sitt inflytande över människorna genom t.ex. socialförsäkringar och skolundervisning. Länderna i östra Europa förblev enväldiga monarkier.

Om 1800-talets Europa ärvde två revolutioner, den ekonomiska och politiska (se s. 21), så skapade seklet också en egen: den nationella revolutionen. Nationalismens idé ”föddes” ur franska revolutionen. Det fanns en uppfattning om att fransmännen hade blivit herrar i sitt eget hus - de var inte längre någon kungs undersåtar. Idén fick också näring av erfarenheterna från de franska arméernas ockupation då folk tvingades samman i ett gemensamt motstånd. Undertryckandet av folk i början av seklet bidrog också till det nationalistiska tänkandet, liksom tankeströmningen romantiken som i reaktion mot upplysningens förnuftstänkande betonade känslan och intresserade sig för folks historia och egenart. Nationalitetsrörelserna utgick från att ett folk med samma språk, religion och seder var en nation. Varje nation borde också utgöra en stat så att nationalstater bildades. Det går att tala om en liberal nationalism (inriktad på nationell frigörelse, folkstyre och mellanfolkligt samarbete) såväl som en mer auktoritär nationalism (inriktad på föreställningen om nationernas inbördes kamp).

Nationalismen hotade att splittra gamla multinationella jätteriken, som det habsburgska Österrike, Ryssland, det Osmanska turkiet och Storbritannien (Irlandsfrågan, Skottland). Men nationalismen kunde också ena folk som var uppdelade i småstater. Så var fallet med Italiens enande på 1860-talet (utropades 1861) och Tyskland som enades genom ”järnkanslern” Bismarcks fasta ledning under tre krig. Det Tyska förbundet upplöstes och 1871 utropades det Tyska kejsardömet. Genom det sista av Bismarcks tre krig, det mot Frankrike, hade Tyskland erövrat Alsace och Lorraine (på tyska Elsass - Lothringen) men också skaffat sig en hämndlysten fiende.

Det nu stora Tyskland industrialiserades snabbt och blev mäktigare - maktbalansen (se s. 24) skakades. Det fanns spänningar mellan de mäktiga europeiska staterna. De konkurrerande även ute i världen och under senare delen av 1800-talet delade de upp nästan hela Afrika och en stor del av Asien mellan sig. I stället, för att som tidigare, mest ha haft stödjepunkter för handeln vid kusterna, byggde kolonialmakterna upp förvaltningar över hela de erövrade territorierna. Britterna kontrollerade t.ex. praktiskt taget hela den indiska halvön redan i början av 1800-talet. Afrikas karta vittnar än idag om de skrivbordsgränsdragningar européerna gjorde när de delade upp kontinenten. Denna expansion på andra sidan haven, särskilt under senare delen av 1800-talet, har fått beteckningen imperialism. (se karta s. 52)

Ett land i Asien, Japan, stod emot. Det tog efter Västerlandet, moderniserade, och började ett eget imperiebyggande. Särskilt uppmärksammade blev de japanska framgångarna i rysk-japanska kriget 1904-05. Kina attackerades vid sina gränser (norrifrån av ryssarna, österifrån av Japan och söderifrån främst av briter och fransmän) men behöll formellt sin självständighet. I mitten av 1800-talet (1850-64) bröt det s.k. Taipingupproret ut som riktade sig mot bl.a. kejsaren och godsägarna. 20 miljoner människor tros ha dött. Upproret slogs ner av kejsaren med europeisk hjälp,

vilket undergrävde kejsardömet och ökade misstron mot européerna. Det s.k. boxarupproret år 1900 slogs också ned av utländska stormakter. En nationalistisk revolt 1912 störtade det urgamla kejsardömet, vilket inledde den revolutionära process med inbördeskrig som ledde fram till den kommunistiska folkrepubliken Kina 1949.

Befolkningen ökade kraftigt. Europa inklusive Ryssland hade år 1800 mindre än 200 miljoner invånare och 1914 var siffran närmare 450 miljoner. Många emigrerade också under 1800-talet och början av 1900-talet, främst till USA. Här drog nybyggare och järnväg västerut (jämför begreppet Vilda Väster). Indianerna trängdes undan alltmer. Slaget vid Little Bighorn 1876 var deras sista stora framgång. I landet rasade också ett inbördeskrig (1861 - 65) mellan Sydstaterna och Nordstaterna. De senare vann en viktig seger vid Gettysburg 1863, där president Abraham Lincoln senare samma år höll ett berömt tal. Nordstaterna segrade och därmed hindrades en upplösning av unionen. Att bevara unionen var Lincolns främsta mål. Han själv mördades dock 1865 av en sydstatsfanatiker då han besökte en teaterföreställning.

Industrialismen förde med sig att många fattiga lämnade jordbruket och bylivet för städernas fabriker och arbetarkvarter, där förhållandena var hårda och ohälsosamma. Järnvägen som bröt fram i landskapet var en tydlig symbol för industrialismens frammarsch. Telegrafien blev ett snabbt kommunikationsmedel och den brittisk-amerikanske uppfinnaren Alexander Graham Bell utvecklade en praktiskt fungerande telefon. En som i tonåren hade jobbat som telegrafist var amerikanen Thomas Alva Edison som etablerade ett industriellt forskningslaboratorium. Den första fungerande ljudinspelningsapparaten, fonografen, och principen för glödlampans förknippas med uppfinnaren Edison. Detta var en del av elektrifieringens genombrott i industrisamhället. Edisons koltråds-lampa var färdig 1880 och under de följande åren inrättades elektriska belysningsystem t.ex. i New York. Människan kunde nu inte bara beskådas i elljus utan också ses på fotografier från kameror, och även filmen utvecklades. Man kunde också se igenom människan efter det att Wilhelm Röntgen 1895 upptäckt något som han kallade X-strålar. Människan började också se på sig själv på nya sätt t.ex. genom Charles Darwins evolutionsteori och Sigmund Freuds psykoanalys. En symbol för 1800-talets byggnadskonst skulle kunna vara dåtidens högsta byggnad, den trehundra meter höga järnkonstruktion som fick stå kvar efter världsutställningen i Paris 1889: Eiffeltornet. 1905, ett märkesår för den moderna fysiken, publicerade den då 26-åriga Albert Einstein flera uppsatser och ekvationen $E=mc^2$ skulle senare komma att bli världsberömd.

Telegraf, telefon, fonograf, glödlampa, foto, film, röntgen och vidare förbränningsmotorn, bilen och flygplanen är något ur den flod av tekniska, industriella och vetenskapliga framsteg som gjordes innan det ”långa artonhundratalet” övergick i en annan epok i och med första världskriget 1914.

Sid. 24 - 28. KAPITEL F: 1800 - 1914

Sid. 24 - 25. Liberalism, nationalism och imperialism

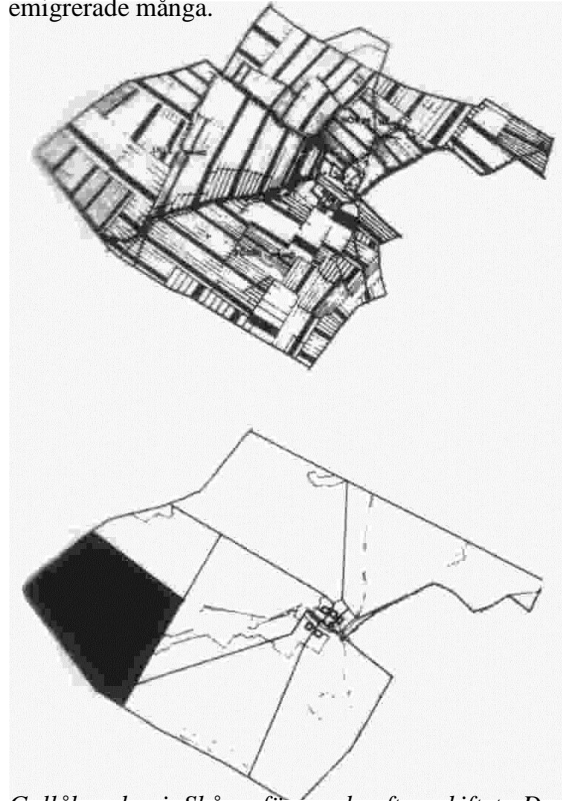
Sid. 26 - 27. Ståndssamhällets slutskede 1809 - 1914

Sid. 28. Tidslinjer

Det blev efter olika turer överraskande en fransk marskalk, Jean Baptiste Bernadotte, som valdes till tronarvinge 1810. Han övertog omedelbart makten i Sverige men efterträdde formellt Karl XIII först 1818 som Karl XIV Johan. Tanken att återerövra Finland slogs ur hågen när tronarvingen istället förde en politik som ledde till Sveriges sista krig, mot Danmark. Vid freden i Kiel 1814 avträdde Danmark Norge till Sverige. Norrmännen antog dock en egen liberal författning den 17 maj i Eidsvoll. Underhandlingar startade sedan Karl XIV Johan samlat armén vid norska gränsen. Konventionen i Moss 1814 innebar att Eidsvollförfattningen i stort godkändes och under oklara former inrättades unionen Sverige - Norge 1814. Den svenske kungen blev unionskung över de två länderna som skulle möta nationalismens århundrade. 1905 upplöstes unionen utan våld.

Efter 1814 inleddes den ännu rådande fredsperioden i Sverige. Befolkningen ökade, jordbruket blev effektivare och allt fler blev "egendomslösa" trots nyodlingar (man kunde dock odla på en liten jordplätt). Arbetskraft till de begynnande industrierna fanns därmed. Men industrialiseringen skulle ta fart ordentligt först i slutet av 1800-talet.

1840 - 1914 utvandrade drygt en miljon människor, främst till USA. Man emigrerade för att få jord, bättre ekonomiska möjligheter och ibland, särskilt i början, också för att åtnjuta större religiös och politisk frihet. Särskilt under missväxtåren 1867 - 69, när det för sista gången allmänt åts barkbröd, emigrerade många.

Gullåkra by i Skåne före och efter skiftet. Den bonde som ägde de smala tegarna (svartmarkerade) har fått sin jord samlad (i den nedre kartans svarta område).

1827 kom förordningen om laga skifte vilket innebar att bönderna skulle byta sina tegar med varandra så sammanhängande åkrar skapades. Det innebar också att gårdarna spreds ut och tusenåriga byar "sprängdes". Skiftesreformerna hade börjat redan på 1700-talet (storskifte 1757 - 62, enskifte 1803 - 1807) och syftade till att sammanföra varje gårds jordar till ett enda område/skifte. På sina håll dröjde det in på 1900-talet innan jorden var skiftad. I Dalarna genomförde man inte laga skifte och därför finns en del gamla byar fortfarande kvar där. Skiftesrörelsen har betraktats som "en modernisering uppifrån" och rationaliserade jordbruket. (Se bild i föregående spalt.)

Ångmaskinen revolutionerade kommunikationerna. Ångbåtar och ånglok blev allt vanligare. Den första järnvägen invigdes 1856, den knappt 2 mil långa sträckan mellan Örebro och Ervalla. 1862 kunde man för första gången åka tåg mellan Göteborg och Stockholm. 1910 fanns 1 400 mil järnväg i Sverige.

Europas järnvägsnät 1850 och 1870.

Många sågverk växte upp och järnhanteringen fick också ett stort uppsving. Mycket av produktionen såldes på export. Genombrottet för sulfat- och sulfitmetoderna bidrog till pappers- och massaindustrins framväxt från och med 1890-talet. Verkstadssektorn gynnades av svenska uppfinnare (ofta födda kring seklets mitt). Man talar ibland om "snilleindustrier". Gustav de Laval konstruerade jordbruksmaskiner, mjölkseparatorer och ångturbiner (Alfa Laval). Jonas Wenström utvecklade trefasssystemet (ASEA, idag ABB). Gustaf Dalén revolutionerade fyrbelysningen (AGA). Sven Wingqvist utvecklade självreglerande kullager (SKF). L.M. Ericsson förbättrade telefonen (Ericsson). Alfred Nobel uppfann dynamiten och kom också att instifta penningpris till de som "gjort mänskligheten den största nytta" inom ett antal områden. Nobelprisen är världskända. Mindre kända

är kanske Johan Petter Johansson men hans uppfinning har de flesta hemma: skiftnyckeln.

En som fick Nobelpriset var författaren Selma Lagerlöf (litteraturpriset 1909). En som inte fick Nobelpriset var författaren August Strindberg.

Sverige genomgick 1809 - 1914 enorma förändringar, vilka här får representeras av några siffror. 1840 arbetade 80 procent inom jordbruket, 1914 50 procent. 1859 utgjorde industriarbetarna 9 procent av befolkningen, 1914 30 procent. 1859 bodde 10 procent av befolkningen i städer, 1914 25 procent. Trångboddheten var stor i städerna. Sjukdomar härjade men läkarvetenskapen gjorde framsteg som minskade dödligheten. Barnadödligheten minskade och medellivslängden ökade. Produktionen och befolkningen ökade liksom medellängden: 1840 var de manliga rekryternas medellängd 165 cm, 1914 var det 172 cm (idag ca 180 cm). Levnadsstandarden ökade, i och för sig från ett lågt utgångsläge. I slutet av 1890-talet kunde en metallarbetare ha 60 timmars arbetsvecka och ingen semester.

1830 grundades Aftonbladet som blev en del i den hätska liberala oppositionen mot den konservative Karl XIV Johan som via *indragningmakten* försökte hindra Aftonbladet. (En "smädlig" tidning kunde förbjudas.) Vid sin död efterträddes han 1844 av sonen Oscar I som var mer liberal. Riksdagen drev igenom flera liberala reformer:

Indragningmakten togs bort från tryckfrihetslagen. 1846 *avskaffades skräväsendet* och 1864 infördes *den fulla näringsfriheten*. Vem som helst skulle nu få försörja sig på vilket sätt som helst, bara man klarade sig i marknadskonkurrensen. Därmed öppnades den privata arbetsmarknaden för kvinnor. 1845 infördes *lika arvsrätt*. Tidigare hade en syster ärvt hälften av vad brodern fick. År 1858 kunde *ogifta kvinnor bli myndiga* (vid 25 år, senare 21), men gifta kvinnor blev myndiga först 1920.

1859 blev Karl XV kung. Med honom förlorade kungamakten för gott sin starka ställning i det politiska livet. De liberala reformerna fortsatte. 1860 utsträcktes *religionsfriheten*, att utträda ur statskyrkan var inte längre straffbart. 1842 hade den första folkskolestadgan trätt i kraft, och nu började den efterlevas mer ordentligt. Efter mer än 50 års försök kunde *representationsreformen* drivas igenom 1866. En pådrivande kraft var Louis De Geer. Detta innebar att ständsriksdagen avskaffades och ersattes med en tvåkammarriksdag. På grund av rösträttsreglerna kom första kammaren att domineras av godsägare och affärsmän, t.ex. A.O. Wallenberg. Andra kammaren dominerades länge av de sparsamma bönderna. 22 procent av alla män över 21 år var röstberättigade till andra kammaren. 1867 röstade 36,5 procent. Försvarets modernisering blev en segdragen fråga som länge blockerades genom att de två kamrarna tyckte olika.

1872 efterträddes Karl XV av sin bror Oscar II som inte heller skulle få något avgörande inflytande.

1892:s och 1901:s beslut om försvaret gjorde till slut att indelningsverket försvann och ersattes av

värnplikten. "En man, en röst, ett gevär" var ett slagord som uppkom under slutet av 1800-talet när rösträttsfrågan blev alltmer aktuell.

Den första stora arbetsnedläggelsen var sågverksarbetarstrejken i Sundsvall 1879. Den avbröts av militären. Arbetarklassen insåg att man behövde organisera sig. Av främst fackföreningar bildades 1889 det socialdemokratiska arbetarpartiet under ledning av Hjalmar Branting. Han var en utpräglad reformist, dvs. han avfärdade revolution. Partiet drev frågor som åtta timmars arbetsdag, demonstrationsfrihet, minimilöner, obligatorisk pensionsförsäkring, skadestånd vid olycksfall i arbetet m.m. Den fackliga centralorganisationen LO grundades 1898. Arbetsgivareföreningen, SAF, grundades 1902 som svar på arbetarnas organisering. Storstrejken 1909 blev ett hårt slag för LO. Strejkkassorna sinade och arbetarna fick återgå till arbetet.

Arbetarrörelsen blev en folkrörelse med rötter i 1800-talets mitt precis som nykterhetsrörelsen och de frikyrkliga. Åren kring 1900 bröt den moderna idrottsrörelsen fram. Riksidrottsförbundet grundades 1903. 1912 hölls de olympiska spelen i Stockholm.

Den växande skaran av arbetare, "det femte ståndet", hindrades av inkomstkraven från att rösta. Arbetarrörelsen och liberalerna drev på för en utvidgad rösträtt. Liberalen Karl Staaff avgick efter ett kort tag som statsminister 1905 - 1906 på grund av rösträttsfrågan. 1907 genomdrev en högerregering ett kompromissförslag (lag 1909, val första gången 1911). Rösträtten till riksdagen vidgades men uteslöt förutom kvinnor fortfarande många arbetare med små inkomster.

Vid 1911 års val gick högern tillbaka, socialdemokraterna framåt medan liberalerna kvarstod som största parti. Karl Staaff blev statsminister igen. Han drev energiskt parlamentarismens sak. Regeringen skulle ha stöd av majoriteten i andra kammaren och kungen skulle följa regeringens beslut. Högermän tog initiativ till en försvarsdemonstration 1914, för försvarets upprustning (som regeringen var emot). Det var oroliga tider i världen och fruktan för stor krig fanns. Det s.k. bondetåget, 30 000 personer, samlades på slottets borggård där Gustaf V (kung 1907) höll det s.k. *borggårdstalet*. Kungen förklarade att han var av en annan uppfattning än regeringen i försvarsfrågan och talade bl.a. om "min armé" och "min flotta".

Två dagar senare genomfördes en motdemonstration, ett arbetartåg med närmare 50 000 deltagare med Hjalmar Branting i spetsen och till stöd för Staaff. Statsminister Karl Staaff begärde att kungen skulle förklara att borggårdstalet inte utgjorde en statshandling, eftersom regeringen inte fått ta del av innehållet i förväg och än mindre godkänt det. Kungen vägrade och regeringen avgick. Parlamentarismens fråga var inte löst när första världskriget bröt ut 1914. Men genom en "borgfred" försökte partierna lägga undan de inrikes striderna under kriget.

Sid. 24 - 28. KAPITEL F: 1800 - 1914
 Sid. 24 - 25. Liberalism, nationalism och imperialism
 Sid. 26 - 27. Ståndssamhällets slutskede 1809 - 1914
Sid. 28. Tidslinjer

Epoken på ena handens fingrar:

1815: slaget vid Waterloo, 1848: Kommunistiska manifestet,
 1866: representationsreformen 1871: Tyskland enat,
 1914: borggårdstalet

Världen med europeisk inriktning		Norden med svensk inriktning
(Revolutionskrigen 1792 - 1815)	1800	
	1802	1803 - 1807: enskifte
1805: slaget vid Trafalgar, slaget vid Austerlitz	1804	
	1806	
	1808	1809: ny regeringsform, Freden i Fredrikshamn
	1810	1810: Jean Baptiste Bernadotte blir tronarvinge
1812: Napoleon anfaller Ryssland	1812	
1815: slaget vid Waterloo	1814	1814: freden i Kiel, konventionen i Moss
	1816	
	1818	1818: Bernadotte blir kung som Karl XIV Johan
	1820	
	1822	
	1824	
	1826	1827: förordning om laga skifte
	1828	
1830: Revolutionära oroligheter i Europa	1830	1830: tidningen Aftonbladet grundas
	1832	
	1834	
	1836	
	1838	
	1840	
	1842	1842: den första folkskolestadgan
	1844	1844: Oscar I kung, 1845: lika arvsrätt
	1846	1846: skråväsendet avskaffas
1848: Revolutionära oroligheter, Kom. manifestet	1848	
1850: Taipingupproret startar i Kina	1850	
	1852	
	1854	
	1856	1856: första järnvägen invigs
	1858	1858: ogifta kvinnor myndiga, 1859: Karl XV kung
1861: Italien enat, 1861-65: am. inbördeskriget	1860	1860: utsträckt religionsfrihet
1863: Slaget vid Gettysburg	1862	1862: järnväg Göteborg - Stockholm
1865: Abraham Lincoln mördas	1864	1864: den fulla näringsfriheten införs
	1866	1866: representationsreformen
	1868	1867 - 68: missväxtår
1871: Tyskland enat	1870	
	1872	1872: Oscar II kung, försvarsbeslut se även 1901
	1874	
1876: slaget vid Little Bighorn	1876	
	1878	1879: stor sågverksarbetarstrejk i Sundsvall
	1880	
	1882	
	1884	
	1886	
1889: Eiffeltornet - färdigt till världsutställningen	1888	1889: Socialdemokratiska arbetarpartiet grundas
	1890	
	1892	
	1894	
	1896	
	1898	1898: fackliga centralorganisationen LO grundas
1900: Boxarupproret i Kina	1900	1901: försvarsbeslut - slut med indelningsverket
	1902	1902: Arbetsgivareföreningen SAF grundas
1904 - 1905: rysk-japanska kriget, 1905: E=mc ²	1904	
	1906	1906: Staaff avgår - rösträttsfråg. 1907: Gustav V kung
	1908	1909: S. Lagerlöf Nobels litt. pris, Storstrejken
	1910	1910: 1400 mil järnväg, 1911: vidgad rösträtt
1912: Kejsaren i Kina störtas	1912	1912: Olympiska spelen hålls i Stockholm
1914: första världskriget bryter ut	1914	1914: borggårdstalet

Bakgrunden till första världskriget

Maktbalansen från Wienkongressen 1815 rubbades flera gånger och skakades rejält då Tyskland enades 1871. Det tyska kejsardömet under Preussens ledning växte sig starkt både industriellt och militärt och blev en mäktig konkurrent till de tidigare stormakterna när det gällde handel, kolonier och nationell prestige. Fransmännen ville ha revansch från sitt nederlag från 1870-talet. Tysklands upprustning av flottan utmanade Storbritannien. Spänningarna mellan stormakterna i början av 1900-talet gjorde att de slöt allianser med och mot varandra. De gamla imperierna, t.ex. den habsburgska dubbelmonarkin Österrike-Ungern, skakades av olika nationella gruppers kamp för frigörelse, vilket bidrog till spänningarna. I tomrummet efter det alltmer försvagade Osmanska turkriket hade Serbien under 1800-talet gjort sig självständigt och nu fanns storserbiska ambitioner om att ena alla sydslaver till ett enat Sydslavien (Jugoslavien). Österrike-Ungern (där många sydslaver levde) kände ett växande hot från det expanderande Serbien. Även Ryssland hade intressen på Balkan. Efter flera rysk-turkiska krig hade det Osmanska turkriket förlorat stora delar av sina besittningar i slutet av 1800-talet. Ryssarna stöttade sina slaviska bröder och panslavismen men var också intresserat av att nå fram till Medelhavet. På Balkan balanserade alltså många spända intressen. En konflikt mellan Österrike-Ungern och Serbien fick det att sprattla till i spindelnätet av allianser.

Konflikten blossade upp efter det att den serbiske nationalisten Gavrilo Princip skjutit ihjäl den österrikiske tronföljaren Franz Ferdinand ("skotten i Sarajevo"). Denne hade haft tankar om att ge en del sydslaver begränsad självständighet inom riket, vilket skulle kunna minska deras vilja att ansluta sig till ett Storserbien. Misstanken att ledande kretsar i Serbien stöttat mordet gjorde att Österrike-Ungern ställde mycket hårda villkor på Serbien, och det ledde till att Österrike-Ungern till slut förklarade krig. Man ville stärka sin egen enhet och kväsa den serbiska nationalismen. Man räknade sannolikt med ett kort och begränsat krig men Ryssland mobiliserade sin armé. Österrike-Ungerns bundsförvant Tyskland krävde att mobiliseringen skulle avbrytas då det ansåg att den var riktad mot Tyskland. Ryssarna vägrade och då förklarade Tyskland krig mot Ryssland. Då mobiliserade Rysslands bundsförvant Frankrike sin armé. Tyskland som länge fruktat ett tvåfrontsrig förklarade krig och anföll Frankrike via Belgien men stoppades vid Marne norr om Paris ("undret vid Marne"). Storbritannien som garanterat Belgiens neutralitet trädde nu in i kriget på bundsförvanten Frankrikes sida och förklarade Tyskland krig. Den ödesdigra "svarta veckan" i månadsskiftet juli-augusti 1914, då krigsförklaringarna duggade tätt, ledde alltså till det första världskriget 1914 - 18.

Första världskrigets förlopp

Centralmakterna främst Tyskland och Österrike-Ungern (till vilka även det Osmanska turkriket och Bulgarien anslöt sig) stred mot Trippelententen främst Frankrike, Ryssland och Storbritannien samt Serbien och senare Japan, Rumänien, Italien (från 1915), USA (från 1917). Ytterligare ett trettiotal länder ställde upp på ententens eller "de allierades" sida. Japan som var i allians med Storbritannien såg också möjligheten att erövra tyska kolonier i Kina och stillahavsområdet. Det man i Europa trodde skulle bli ett snabbt krig blev med den industriella tekniken (t.ex. kulsprutan) något helt annat än vad man hade föreställt sig och ställningarna körde fast i helvetiska skyttegravar. När tyskarna avbröt slaget vid Verdun efter fem månader hade båda sidor förlorat hundratusentals soldater. "På västfronten intet nytt" är en boktitel som just syftar på den stillastående västfronten där man efter stor möda vann några meter för att nästa dag förlora dem igen.

Östfronten var rörligare, och där hade tyskarna framgångar mot ryska armén. I början av 1917 avsattes tsaren ("februarirevolutionen") i det av kriget hårt drabbade Ryssland. Både den borgerliga och socialistiska oppositionen mot tsarens självhärskardöme hade länge fått verka under jord. När tsaren hade störtats tillsattes en provisorisk regering av liberaler och moderata socialister. Kriget fortsatte och så även livsmedelskravallerna, jordockupationerna och militärmyterierna. Samtidigt avgjorde de råd som hade bildats, sovjeter, en rad frågor själva. Lenins radikala socialistiska bolsjeviker grep makten genom att storma Vinterpalatset där regeringen satt. Det var "oktoberrevolutionen" - den ryska revolutionen 1917. Med centralmakterna slöts fred vid Brest-Litovsk (idag staden Brest i Vitryssland) i början av 1918 och Ryssland fick göra stora landavträdelser.

När bolsjevikerna förlorade valet (fick endast 175 av 707 platser) till en konstituerande församling i början av 1918 införde Lenin enpartidiktatur. Inbördeskrig bröt ut. Lenins röda sida segrade mot de vita och 1922 utropades Sovjetunionen. Lenin dog 1924 och Stalin blev Sovjets starke ledare. Han utvecklade maktkoncentrationen till ett envælde. En socialisering av jord och fabriker hade redan påbörjats. En forcerad industrialisering inleddes med stora mänskliga offer som följd. Den första tillämpade planekonomiska femårsplanen gällde från och med 1928. Omfattande politiska utrensningar genomfördes och miljoner människor forslades av olika skäl till fäng- och tvångsarbetsläger i bl.a. Sibirien. "Gulag" har blivit benämningen på lägersystemet men var egentligen en rysk förkortning för "Statliga lägerförvaltningen". Även partitoppen stod på Stalins dödslistor. Särskilt uppmärksammade är "Moskvaprocesserna" 1936 - 38, där en mängd höga partimedlemmar i skenrättegångar framtvingades att erkänna förräderi m.m. och dömdes till döden.

I september 1918 insåg den tyska militärledningen att kriget var förlorat. Det var oroliga tider i landet med demonstrationer, strejker och upplopp. Den 9 november abdikerade kejsar Vilhelm.

Socialdemokrater fick regeringsmakten. Republik utropades och man slöt fred. 11 november undertecknades stilleståndsavtalet. Det blev ingen andra revolution som i Ryssland även om tyska radikala socialister försökte. Kriget var över, fredskonferens i Versailles inleddes i januari 1919.

Konsekvenserna av första världskriget

USA:s president Woodrow Wilson hade lanserat de idealistiska "14 punkterna" med principer för en varaktig fred utan segrare, allmänt införande av demokrati, nationellt självbestämmande och riktlinjer för ett Nationernas förbund som skulle förhindra krig. Men resultatet av fredsförhandlingarna innebar betydande avsteg från Wilsons tankar.

Konsekvenserna av Europas inbördeskrig, Europas "urkatastrof", blev många. Över 10 miljoner människor dog i första världskriget varav de flesta var soldater. Fyra imperier gick under och många nya stater bildades i krigets efterföljd. Den habsburgska dubbelmonarkin Österrike-Ungern fick ge land till Polen och Italien och förvandlades till fyra stater: Österrike, Ungern, Tjeckoslovakien, och Jugoslavien. Särskilt i de två sistnämnda uppstod spänningar mellan olika folkgrupper. Tsarväldet i Ryssland hade upphört och landet hade tvingats till stora landavträdelser där en rad nya självständiga stater uppstod: Finland, Estland, Lettland, Litauen. Ryssland fick även avstå land som skulle utgöra de östra delarna av det nyskapade Polen. Det Osmanska turkriket styckades och försvann i praktiken från kartan och 1923 utropades Turkiet som självständig republik. Det tyska kejsardömet försvann i och med kejsar Vilhelms abdikation. Weimarrepubliken är benämningen på Tyskland från augusti 1919 (i staden Weimar antog man den republikanska och parlamentariska författningen) tills Hitler blir rikskansler 1933. Efter kriget fick tyska riket göra stora landavträdelser efter nationalitetsprincipen: land gick till det återupprättade Polen, Frankrike fick Elsass-Lothringen och danskarna (som inte var med i kriget) fick Nordslesvig. Men nationalitetsprincipen tillämpades inte när det gynnade Tyskland: Österrike hindrades från att förena sig med Tyskland och stora tyska minoriteter fanns kvar i Polen, Tjeckoslovakien och Ungern. Tyskland förlorade också alla kolonier, militärmakten begränsades, omfattande krigsskadestånd skulle betalas, man utestängdes från fredsförhandlingarna, och tvingades erkänna sig ensamt skyldigt till kriget. Därtill kom en svår ekonomisk kris för Tyskland med hyperinflation åren 1918 - 23.

Se kartor över Europa 1914 och 1921 på s. 54.

Mellankrigstiden

Efter kriget införde många länder fullständig och allmän rösträtt samt parlamentarism, även länder som tidigare inte haft vare sig självständighet eller demokrati. Men demokratins seger skulle snart förvandlas till demokratins kris. 1917 hade Ryssland genom en revolution utvecklats till en kommunistisk diktatur. Italien blev en fascistisk diktatur efter att Mussolini blivit regeringschef 1922. Tyskland blev en nazistisk diktatur efter det

att Hitler kommit till makten 1933. I Spanien 1939 blev Franco, som fått stöd av Italien och Tyskland, diktator efter inbördeskriget (1936 - 39). Flera andra europeiska länder förvandlades snart till gammaldags auktoritära regimer. Så gick det för de nya staterna i Östeuropa som bildats genom freden. Under mellankrigstiden var det endast de nordiska länderna, Storbritannien, Irland, Holland, Belgien, Frankrike, Schweiz och Tjeckoslovakien som någorlunda riktigt kunde beteckna sig som demokratier (Med "någorlunda riktigt" menas att kvinnlig rösträtt kom senare i en del länder, i t.ex. Frankrike 1946).

Europas position försvagades efter första världskriget. Storbritanniens och Frankrikes ledande ställning och traditionella marknader i Asien utmanades av Japan och i Latinamerika av USA. USA lånade ut pengar till de gamla makterna och framstod som världens finansiella centrum. Men 1929 - 33 drabbades USA av en kraftig ekonomisk kris, vars startskott förknippas med börskraschen på Wall Street 1929. Krisen spred sig över världen, och miljoner människor blev arbetslösa. I USA prövade president Franklin D. Roosevelt en ny modell, "The New Deal", en ny ekonomisk politik (inspirerad av bl.a. den brittiske ekonomen John M. Keynes). Den innebar att staten stimulerade efterfrågan i ekonomin. I Tyskland, Italien och Japan såg ledarna ett vinstgivande krig som det bästa sättet att komma över krisen och förverkliga sina storhetsdrömmar.

Adolf Hitler blev Tysklands rikskansler 1933 och kunde snabbt göra sig till diktator. Hans ställning som diktator fullbordades året därpå genom att Hitler som Tysklands Führer också övertog posten som statschef efter von Hindenburgs död.

Nazistpartiet blev det enda tillåtna partiet, fackföreningar förbjöds, press och radio styrdes av naziregimen och basunerade ut ensidig propaganda. Diskriminerande raslagar instiftades och krigsupprustning inleddes. Ungdomsorganisationer förbjöds eller uppgick i Hitler-jugend som nådde en mycket stor utbredning bland ungdomar. Den nazistiska oppfostran och indoktrineringen i Hitler-jugend syftade till att skapa en total lojalitet med nazismen. Revansch efter första världskriget, aggressiv nationalism, drömmar om ett stort Tyskland, förakt för svaghet och demokrati, ledarkult, våldskamp, anti-kommunism, rasbiologiska föreställningar samt antisemitism var några ingredienser i det nazistiska tänkandet.

Under "kristallnatten" mellan 9 och 10 november 1938 förstördes judiska affärer och synagogor över hela Tyskland. Begreppet "kristallnatten" kommer av allt krossat skyltfönsterglas. 20 000 judar greps och ett trettiotal dödades. Det hela iscensattes av myndigheterna på order av propagandaminister Joseph Goebbels.

Hitler krävde livsrum åt "den överlägsna tyska rasen". Han ville sammanföra alla landområden med tysk befolkning och vidga sitt rike. Steg för steg genomfördes detta utan att de andra europeiska stormakterna gjorde militärt motstånd: 1938

införlivades Österrike (kallas "Anschluss") och senare området "Sudet" i Tjeckoslovakien. Detta accepterade Storbritannien i den s.k. Münchenöverenskommelsen i september 1938 och premiärminister Chamberlain trodde att detta skulle innebära "fred i vår tid" ("peace in our time"). Det visade sig i efterhand vara fel, för ett år senare bröt kriget ut. I mars 1939 bröt Hitler Münchenavtalet genom att i princip göra slut på Tjeckoslovakien: återstoden av Tjeckien anslöts till Tyskland och Slovakien blev en lydstat. Storbritannien och Frankrike förhandlade med Sovjet om en militärallians. Men till världens förvåning presenterades i augusti 1939 en icke-angreppspakt ("Molotov-Ribbentropakten") mellan ärkefienderna Sovjet och Tyskland! Den 1 september, gick Tyskland till anfall mot Polen. Med anledning av detta förklarade Storbritannien och Frankrike, som hade givit Polen sitt stöd, krig mot Tyskland. Andra världskriget hade därmed börjat.

I kriget 1939 - 45 kämpade axelmakterna (Tyskland, Italien, Japan och deras bundsförvanter) mot de allierade (Storbritannien, Frankrike, USA militärt från december 1941, Sovjetunionen från 1941, och deras bundsförvanter).

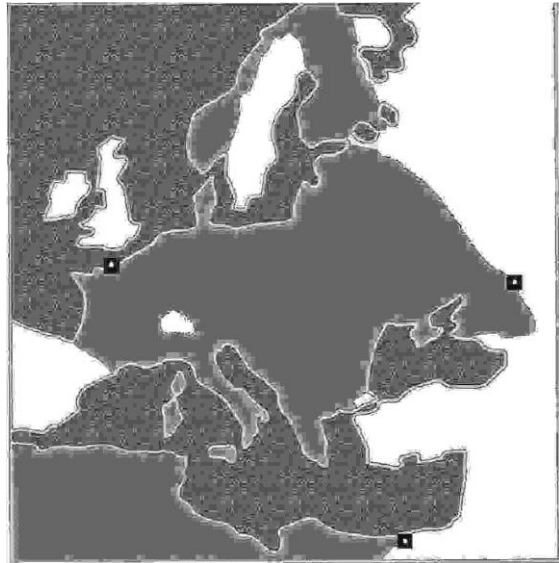
Axelmakterna var olika inbördes men hade några saker gemensamt. Tyskland och Italien var diktaturer med storhetsdrömmar. I Asien växte Japans imperium. Dessa länder ville växa och det oroadde de andra stormakterna. Europa blev återigen utgångspunkten för ett världskrig. Andra världskriget blev ett än mer globalt krig än det första världskriget.

Andra världskrigets förlopp

Den första fasen 1939 - 42 karaktäriserades av axelmakternas framgångar på nästan alla fronter. Tyskland och Sovjet delade Polen, något som varit en hemlig överenskommelse i icke-angreppspakten. Sovjet anföll Finland ("vinterkriget", fred slöts i mars 1940) och ockuperade senare de baltiska staterna. Tyskland anföll den 9 april 1940 Danmark och Norge och i maj attackerades västra Europa. Från franska Dunkerque lyckades hundratusentals allierade retirera över Engelska kanalen ("undret vid Dunkerque"). Snabba framgångar ledde snart till att tyska trupper kunde inta Paris. Italien gick nu med i kriget på Tysklands sida. Storbritannien gav sig inte inför de tyska flyganfallen ("Blitzen"). Winston Churchill hade blivit premiärminister i början av 1940 och han manade på sina landsmän för att vinna "slaget om Storbritannien". 1941 vändes Tysklands styrkor mot Jugoslavien och Grekland innan Hitlers trupper inledde "operation Barbarossa", anfallet mot Sovjetunionen. Nu intensifierades också dödandet av miljontals judar och andra grupper. Mördandet tog former och proportioner av industriellt massdödande. Auschwitz torde vara det mest beryktade av de nazistiska utrotningslägren. Anne Frank, känd för sin postumt utgivna dagbok, dog i koncentrationslägret Bergen-Belsen.

Ett finländskt revanschkrig inleddes med tyskt stöd ("fortsättningskriget" juni 1941 till

vapenstilleståndet i september 1944). I december 1941 anföll Japan USA:s flottbas Pearl Harbor på Hawaii. USA och Storbritannien förklarade krig mot Japan. Tyskland och Italien förklarade krig mot USA. Det sistnämnda landet deltog nu militärt aktivt i kriget.

Ockuperade områden samt stater i förbund med Tyskland 1942. Normandie, el-Alamein, Stalingrad.

Japan besatte stora delar av Sydostasien. Men i juni 1942 skedde en vändpunkt i stillhavskriget: USA vann slaget vid Midwayöarna. Nu inleddes andra världskrigets andra fas. Kriget vände, de allierade fick fler framgångar och axelmakterna trycktes tillbaka. Mot slutet av året besegrade brittiska styrkor (Montgomerys "ökenråttor") Rommels armé vid el-Alamein i Nordafrika. I början av 1943 kapitulerade tyska styrkor efter det långa slaget vid Stalingrad - en betydelsefull vändning i kriget. Sovjet vann initiativet på östfronten när det segrade i det som kallats historiens största pansarslag vid Kursk i mitten av 1943. Sovjet avancerade österifrån och i syd intog de allierade Sicilien. I september 1943 kapitulerade Italien. Den 6 juni 1944 landsteg de allierade vid Normandie på den franska kusten och snart kunde Paris befrias. I början av 1945, vid Jalta-konferensen, planerade Churchill, Roosevelt och Stalin krigsslutet. Tyskland krympte, det ockuperades både från öster och väster. Den 30 april begick Hitler självmord i Berlin. I början av maj kapitulerade Tyskland villkorslöst och den 7 maj hölls en formell kapitulationsceremoni. Det som börjat som en rad framgångsrika "blixtkrig" för Tyskland hade förvandlats till ett utnöttningskrig där USA:s och Sovjetunionens väldiga materiella resurser blev avgörande. Ett nytt vapen användes i och med att USA fällde atombomber över de japanska städerna Hiroshima och Nagasaki. Japan kapitulerade då snabbt i augusti 1945. Andra världskriget var slut. I detta totala krig dog uppskattningsvis närmare 50 miljoner människor.

Under kriget hade en organisation för internationell fred och säkerhet vuxit fram. Den skulle ersätta det avsmnade Nationernas Förbund (NF) som bildats efter första världskriget. Nu grundades istället Förenta Nationerna (FN), vars stadga trädde i kraft i slutet av 1945.

Sverige, Danmark och Norge höll i samförstånd sig neutrala under första världskriget. Finland hade efter 1809 fått behålla sin författning och var ett ganska fritt storfurstendöme under Ryssland. Men i slutet av 1800-talet bytte tsaren politik. Finland skulle bli en rysk provins, inte ha sina egna lagar och den finska armén skulle ingå i den ryska. Efter revolutionen 1917 förklarade sig Finland självständigt. Lenin gav sitt erkännande. Motsättningar mellan borgerliga ("vita") och socialisterna ("röda") uppstod i Finland. De sistnämnda ville visserligen också ha ett fritt Finland men samarbeta med Lenins bolsjeviker och behålla en anknytning till det nya Ryssland. Inbördeskriget hade också klassmotsättningar som bakgrund men en tredjedel av den vita armén kom från arbetarklassen. Efter 5 månader hade de vita vunnit. Över 8 000 av de besegrade avrättades. Förbittrade minnen levde länge kvar.

Första världskriget försvårade handeln och försörjningen. Livsmedelsbristen blev akut och i Sverige kunde partiernas borgfred inte upprätthållas längre, den bröts 1917. I juni hölls stora demonstrationer för de demokratiska reformer som diskuterades i riksdagen. I valen till andra kammaren i september blev socialdemokraterna det största partiet. Liberalerna gick om högern. Dessutom kom nya partier in: Bondeförbundet och ett vänstersocialistiskt parti (en utbrytning ur socialdemokraterna, sedermera kommunisterna, idag vänsterpartiet). Kungen försökte skapa en samlingsregering men misslyckades. Liberalerna bildade regering tillsammans med socialdemokraterna. Liberalen Nils Edén blev statsminister och socialdemokraten Hjalmar Branting finansminister. Man hade försäkrat sig om att kungen i fortsättningen skulle följa parlamentarismens principer (jämför Borggårdstalet 1914, se s. 27). Edéns regering lade våren 1918 en proposition om kvinnlig och lika rösträtt. Den föll i första kammaren. Författarna till boken *Sveriges historia i årtal* beskriver det följande så här:

"Under intryck av det tyska sammanbrottet i november och de revolutionära stämningarna på kontinenten och i Sverige och efter påtryckningar från ledande näringslivsföreträdare på förstakammarhögern uppnås enighet i riksdagen om att bifalla reformförslagen. I mitten av december antas det nya förslaget av en urtima riksdag." Författningsreformen beslöts av den lagtima (ordinarie mötesperioden) riksdagen 1919. Allmän och lika rösträtt till riksdagen för både män och kvinnor kunde genomföras för första gången 1921.

1919 drev regeringen igenom åtta timmars arbetsdag.

Den första folkomröstningen (rådgivande) genomfördes 1922, "förbudsomröstningen". 55 procent av de röstberättigade röstade. 51 % röstade nej till ett absolut rusdrycksförbud. Istället införde

man ett system där varje medborgare fick köpa ett visst antal liter vin och sprit, vilket registrerades i den s.k. "motboken". Den fanns kvar till 1955.

Från 1921 till 1932 satt åtta olika minoritetsregeringar. T.ex. var Hjalmar Branting statsminister i tre socialdemokratiska regeringar före sin död 1925. Då hade han också engagerat sig i internationella fredsfrågor och NF samt fått Nobels fredspris 1921 (delat).

Arbetslösheten hade minskat något under 1920-talets högkonjunktur men den stora depressionen som spreds från börskraschen på Wall Street 1929 kom också till Sverige. Arbetskonflikterna ökade. 1931 sköt militären in i folkmassorna i samband med en arbetardemonstration i Ådalen. 5 personer dog, vilket väckte starka känslor i landet.

Under depressionen kom meddelandet att finansmannen Ivar Kreuger tagit sitt liv i Paris 1932. Hans affärer med tändsticksmonopol i olika länder hade varit framgångsrika men råkat ut för svårigheter. Hans död spädde på de ekonomiska problemen i Sverige.

Efter valframgångar kunde socialdemokraten Per Albin Hansson bli statsminister 1932. Det skulle komma att sitta socialdemokratiska statsministrar till 1976 (med ett kort undantag på tre månader 1936). Per Albin Hansson talade om det trygga "folkhemmet". Det fanns redan tidigare vissa trygghetssystem, t.ex. 1913 års lag om obligatorisk folkpension, men man brukar förknippa 1930-talet som starten på "marschen mot välfärdssamhället". Den sociala reformperioden skulle pågå i decennier, med undantag av åren under andra världskriget. Socialdemokraterna kunde samverka med bondeförbundet i riksdagen. 1933 talade man om "kohandeln". Bondeförbundet accepterade socialdemokraternas nya arbetslöshetsbekämpning mot bl.a. stöd till jordbruket. Staten gavs en samhällsekonomiskt aktivare roll än tidigare. Ett exempel på sociala reformer är höjd folkpension och den första lagstadgade rätten till två veckors semester 1938.

Större politisk stabilitet hade uppnåtts genom kohandeln. På arbetsmarknaden uppnåddes större stabilitet genom Saltsjöbadsavtalet mellan SAF och LO 1938. Den nya andan, "Saltsjöbadsandan", att försöka komma överens på arbetsmarknaden innebar en avspänning som skulle prägla de närmaste decennierna på arbetsmarknaden, även om storkonflikter inte helt kunde undvikas, t.ex. den stora metallarbetarstrejken 1945.

Vid andra världskrigets utbrott förklarade Sverige sig neutralt. I december 1939 ombildades regeringen till en samlingsregering bestående av socialdemokraterna, bondeförbundet, folkpartiet och högern. Regeringen ville hålla Sverige utanför kriget. Per Albin Hansson fortsatte att vara statsminister. Några dagar före krigsutbrottet hade statsministern uttalat att "vår beredskap är god". Det syftade egentligen inte på den militära beredskapen men har kommit att uppfattas som det. Försvaret hade brister, och en upprustning inleddes.

”En svensk tiger” blev ett begrepp i samband med en kampanj för att ingjuta mod i befolkningen och också få den att hålla tyst så inte spioner kunde snappa upp information.

När Sovjet anföll Finland avgav Sverige inte någon neutralitetsförklaring men man var icke krigförande. Sverige försökte ge stöd till Finland utan att dras in i kriget. Staten bidrog med krediter och krigsmateriel (som Sverige inte hade gott om). ”Finlands sak är vår” var mottot för Finlandshjälpen. Staten och frivilligorganisationer bidrog till biståndet. Under 1940 utgjordes det av pengar och förnödenheter till ett värde av en halv miljard kronor, mer än hela den finska statsbudgeten. En svensk frivilligkår sattes upp på 12 000 man. Två tredjedelar av dessa hann komma iväg med regeringens goda minne.

Regeringen försökte hålla Sverige utanför världskriget och gjorde eftergifter till Tyskland som innebar avsteg från neutraliteten. Sverige hade sedan länge en betydande malmexport till Tyskland. Den skars ned successivt och upphörde helt 1944. Sverige exporterade också t.ex. kullager till Storbritannien. Tyskland begärde att få sända krigsmaterial genom Sverige till Norge. Sverige vägrade fram till att den norska armén kapitulerat den 8 juni 1940. Under tre år framåt fick drygt 2 miljoner tyska soldater på permission (officiellt obeväpnade) på svensk järnväg färdas från Norge till Tyskland och tillbaka (även mellan norra och mellersta Norge). Detta kallas ”permittenttrafiken”. 100 000 vagnslaster med krigsmaterial fraktades också. Tillsammans var det ett avsteg från neutraliteten.

Tidningar som i Sverige alltför skarpt kritiserade nazismen kunde råka ut för inskränkningar i tryckfriheten under krigsåren. Bakom inskränkningarna i tryckfriheten låg ofta tyska påtryckningar. Torgny Segerstedt var uppmärksamman nazikritiker i *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* som råkade ut för statens inskränkningar. Censuringripanden, konfiskering och att hindras från att distribueras via postverket var metoder som användes. Men Segerstedt kunde trots allt i stort fortsätta sin kritik och blev en inspiratör för andra.

En del oppositionella, t.ex. vissa kommunister, betraktades som en fara för rikets säkerhet och kunde placeras i speciella arbetsförläggningar.

Efter sitt anfall mot Sovjetunionen 1941 krävde Tyskland vid midsommar med förtäckta hot att få förflytta 15 000 beväpnade soldater, den s.k. Engelbrecht-divisionen. Den skulle gå från Norge via Sverige till Finland. Regeringen var tveksam och diskussioner förekom. Kungen Gustaf V förordade i utrikesnämnden ett ja (bl.a. av hänsyn till Finland). Det är omdiskuterat om kungen hotade med att abdikera om de inte följde hans ja. Per Albin Hansson använde det påstådda abdikationshotet som argument i debatten inom regeringen. ”Midsommarkrisen 1941” ledde till slut till att man accepterade de tyska kraven, ett klart brott mot neutraliteten, men man framhöll att det

skulle vara en engångsföreteelse. I juli 1941 begärde Tyskland en liknande överföring. Då sade regeringen snabbt nej.

Relationen med Hitlerregimen var så dålig under 1942 att man befarade ett tyskt angrepp. Det har i efterhand visat sig att en tysk invasionsplan fanns. Men vändningen i kriget under 1942 och 1943, som sammanföll med att den svenska upprustningen hunnit ge resultat, gjorde att Sverige kunde hävda sig på ett annat sätt. Malmexporten minskades successivt. Avtalet om permittenttrafiken sades upp sommaren 1943. Stöd utgick till de danska och norska motståndsrörelserna. Förband av norska och danska polistrupper utbildades i Sverige mot slutet av kriget. Förbanden skulle sättas in mot tyskarna om de inte gav upp frivilligt. Sverige mottog större delen av Danmarks judiska befolkning (ca 7 000 personer) som flydde med småbåtar över Öresund undan en nazistisk massarrestering 1943.

Diplomaten Raoul Wallenberg var stationerad i Budapest vintern 1944 - 1945. Han kunde rädda kanske tiotusentals judar i Budapest genom skyddade hus och genom att utfärda svenska s.k. skyddspass, vilket ställde personerna under den svenska ambassadens beskydd. Wallenberg togs tillfångna när Sovjetarmén anlände. ”Sannolikt misstänktes hans hjälpverksamhet för att vara kamouflage för samarbete med SS”, skriver Bernt Schiller i *Nationalencyklopedin*. (SS var det nazityska kampförbundet som skulle utgöra nazipartiets hårda kärna). Han försvann under oklara omständigheter, möjligen mördad. Ryssland deklarerade officiellt år 2000 att Wallenberg fallit offer för Sovjetregimen under 1940-talet.

Under krigets sista månader, ledde påtryckningar på den tyska regeringen till att skandinaver (sedan även andra nationaliteter) kunde hämtas, främst från koncentrationsläger. De fick åka till Sverige med ”de vita bussarna” (de var vitmålade). Ledare för hjälpaktionen var Röda korsets Folke Bernadotte. Viss osäkerhet råder om antalet människor men beräkningar tyder på att uppemot 20 000 kom till Sverige före krigets slut via denna hjälpinsats. Av dessa var omkring 6 000 judar. Detta kan jämföras med Sveriges flyktingpolitik under de första krigsåren då en del judar togs in men tusentals också förvägrades inresstillstånd.

Vid krigsslutet fanns uppemot 200 000 flyktingar i Sverige. 167 baltiska soldater som varit i tysk tjänst utlämnades trots protester till Sovjetunionen 1946.

Försörjningsläget var ansträngt i Sverige men blev inte så svårt som under första världskriget. Minerade hav och tyska u-båtar som sänkte fartyg som misstänktes gå till de allierade gjorde att 270 svenska fartyg gick förlorade. 1 300 svenska sjömän dog.

Något nazistiskt parti fick aldrig någon plats i riksdagen. Huvuddelen av befolkningen var på västmakternas sida. T.ex. väckte ockupationen av Danmark och Norge stark vrede. När Tyskland kapitulerade 1945 utspelade sig glädjescener i t.ex. Stockholm. Kriget var över.

Sid. 29 - 34. KAPITEL G: 1914 - 1945

Sid. 29 - 31. Världskrigens tid

Sid. 32 - 33. Demokratins genombrott

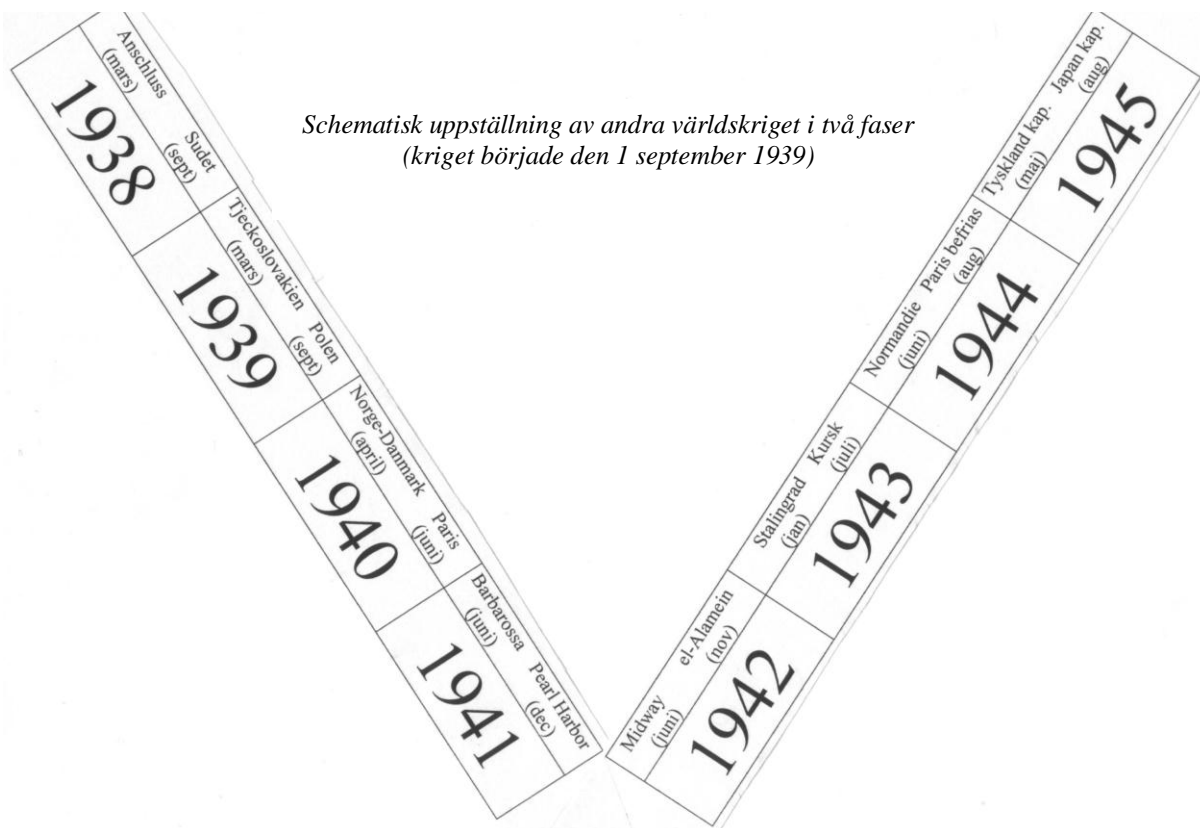
Sid. 34. Tidslinjer

Epoken på ena handens fingrar:

1914 - 18: första världskriget, 1917: Ryska revolutionen, 1921: allmän rösträtt i Sverige, 1933: Hitler till makten, 1939 - 45: andra världskriget

Världen med europeisk inriktning		Norden med svensk inriktning
Första världskriget börjar (1914 - 1918)	1914	
	1915	
	1916	
”feb.rev.” tsaren avsätts i Ry., ”okt.rev.” Lenin	1917	Finland självständigt, Borgfreden bryts i Sverige
enpartidiktatur Ry., fred i Brest-Litovsk, Ty. kap.	1918	
Fredskonf. i Versailles inleds, aug: Weimarrep.	1919	Åtta timmars arbetsdag
	1920	
Ek. kris i Tyskland 1918-23 bl.a. hyperinflation	1921	Allmänna och lika val till riksdagen genomförs
Sovjetunionen utropas, Mussolini regeringschef	1922	Förbudsomröstningen
Turkiet utropas som självständig republik	1923	
Lenin dör	1924	
	1925	Hjalmar Branting dör
	1926	
	1927	
Första femårsplanen i Sovjet startar	1928	
Börskraschen på Wall Street	1929	
	1930	
	1931	Skotten i Ådalen
	1932	Kreuger dör, S inleder sitt långa regeringsinnehav
Hitler till makten	1933	Kohandeln
	1934	
	1935	
	1936	
Inbördeskrig i Spanien 1936-39: Franco vinner	1937	
Anschluss, Sudet, Münchenöverens, Kristallnatten	1938	Lag om två veckors semester, Saltsjöbadsavtalet
Tjeckoslov., Molotov-Ribbentropp., Polen 1 sept.	1939	Samlingsregering
Ty. anfaller Danmark, Norge och västra Europa	1940	Norska armén kapitulerar
Operation Barbarossa, Pearl Harbor	1941	Midsommarkrisen
Midway, el-Alamein	1942	
Stalingrad, Kursk, Italien kapitulerar	1943	Permittenttrafiken upphör, 7 000 judar från Dk. till Sve.
Normandie	1944	Vintern 1944-45: Raoul Wallenberg i Budapest
Jaltakon., Hitler 30 april, Ty. kap., Hiroshima, FN	1945	Metallarbetarstrejk, Vita bussarna, a. vk. slutar

Väst och öst

FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna från 1948 inleds med ”Alla människor är födda fria och lika i värde och rättigheter”. Trots denna internationella organisations syfte att hindra krigets gissel levde snart mänskligheten under ett nytt hot - hotet från en förödande uppgörelse mellan världens två supermakter USA och Sovjetunionen. Länderna hade enats mot den gemensamma fienden, Nazityskland. Men när detta land besegrats började osämjan mellan de två ideologiska systemen åter synas. Europas dominans var definitivt bruten. USA framstod som supermakten i en västvärld av liberala flerpartistater med marknadsekonomi. Sovjet var supermakten för de kommunistiska enpartistaterna med planekonomi i öst.

Ruiner var det som återstod på många platser i det Europa som blev skådeplatsen för en kamp om intressesfärer mellan supermakterna. Länderna i östra Europa blev satellitstater till Sovjet. Kommunistregimer upprättades som ytterst kontrollerades från Moskva. En militär sammanslutning, Warszawapakten, bildades (1955 - 1991). USA pumpade in hjälp pengar i Västeuropa (”Marshallplanen” lanserades 1947 och genomfördes 1948 - 1952) och militäralliansen NATO bildades 1949. Europa delades i Öst och Väst, mest påtagligt i Tyskland som delades i Väst- och Östtyskland. Det senare landet blev kommunistiskt och kallades ofta DDR efter det officiella namnet *Deutsche Demokratische Republik*. Även den tyska huvudstaden Berlin delades. Berlinmuren började byggas rakt genom staden 1961. Redan 1946 hade Winston Churchill myntat begreppet ”järnridån” genom Europa - ett västblock och ett östblock (se Europakarta ca 1945 - 1989 på s. 55).

Några få år efter det att USA släppt atombomberna över Japan framkom det att Sovjet också hade lyckats utveckla en atombomb. I början av 1950-talet hade USA en ny typ av kärnvapen, vätebomben, som var flera hundra gånger starkare än bomben som släpptes över Hiroshima. Snart hade Sovjet en liknande bomb. Kapprustningen rasade och världsordningen präglades av denna terrorbalans. Om någon kramade avtryckaren för hårt skulle det leda till allas undergång. Över hela världen försökte supermakterna skaffa sig allierade. Maktkampen mellan supermakterna benämndes *det kalla kriget* eftersom USA och Sovjet aldrig genomförde några större krigshandlingar direkt mot varandra. Däremot förekom krig ”via ombud”, man stödde olika sidor i konflikter.

- Korea

Den första stora konfrontationen kom i och med Koreakriget 1950 - 53. Både det sovjetstödta Nordkorea och det USA-stödta Sydkorea gjorde anspråk på hela Korea och en konflikt bröt ut. Sovjet stöttade Nordkorea materiellt och troligen

med stridande piloter. 1949 utropade Mao den kommunistiska folkrepubliken Kina som bidrog med trupp till Nordkorea. Amerikanska styrkor under FN-flagg skickades till Sydkorea. Kriget slutade oavgjort där det hade börjat, vid den 38:e breddgraden. Kina vann prestige, vilket bidrog till splittringen inom den kommunistiska världen. Det sovjetiska ledarskapet var rubbat efter det att Kina och Sovjet brutit med varandra 1963. Det kommunistiska Jugoslavien under Titos ledning hade redan 1948 brutit med Sovjet. Den kommunistiska världen var splittrad.

- Cubakrisen

Vid Cubakrisen 1962 föreföll en direktkonflikt mellan supermakterna hotande nära. USA hade upptäckt att Sovjet höll på att bygga raketramper för kärnvapen på USA:s ”egen bakgård”, Cuba. På denna ö ledde Fidel Castro en kommunistregim efter att i ett gerillakrig besegrat diktatorn Batista 1959. (En högt uppsatt person bredvid Castro, Che Guevara, skulle fortsätta den revolutionära gerillakrigföringen på andra platser i världen, främst Latinamerika men dödades i Bolivia 1968.) Ett raketanfall från Cuba skulle medföra ett kärnvapenkrig mellan USA och Sovjet, meddelade den amerikanske presidenten John F. Kennedy i TV. Världen höll andan - skulle det bli ett tredje världskrig? Efter diplomatiska förhandlingar drog Sovjet tillbaka sina uppskjutningsramper. Krisen var över för den här gången.

- Vietnam

Den stora halvön mellan Indien och Kina kallas Indokina. Fransmännen hade under 1800-talet upprättat kolonier här. Under andra världskriget besatte Japan området men förlorade det till följd av krigsutgången. Efter kriget försökte kolonierna i området göra sig fria från Frankrike (kriget i Indokina 1946 - 1954)- Frankrike drog sig definitivt tillbaka 1954. Laos, Kambodja och Vietnam erkändes som självständiga stater. Den sistnämnda staten delades i två delar. I norr fanns en kommunistisk diktatur med Hanoi som huvudstad. Den södra delen omvandlades med USA:s stöd till en militärdiktatur med Saigon som huvudstad. En gerillagrupp, FNL, bildades i Sydvietnam. Den stöddes av Nordvietnam och därmed också av Sovjet och Kina som bidrog med vapen. USA:s militära engagemang ökade, särskilt under 1960-talets andra hälft. Dominoteorin och uppdämningspolitiken (”containment”) innebar att USA tidigt skulle försöka förhindra kommunistisk utbredning. Trots allt större ansträngningar hade USA svårt att bekämpa gerillan i Vietnams djungler och berg. Man körde fast. USA släppte mer bomber än vad som totalt hade fällts under andra världskriget. Bombningarna och andra uppmärksammade händelser spädde på opinionen mot kriget såväl i USA som internationellt. USA avvecklade sitt engagemang i kriget 1973. Två år senare slutade Vietnamkriget med att Saigon intogs av nordsidan. I grannlandet Kambodja tog de röda khmererna makten samma år och under ledaren Pol Pots regim inleddes en brutal och blodig samhällsomvandling.

- Afghanistan

Sovjet fick sitt "Vietnam" i och med kriget i Afghanistan, ett land med flera folkgrupper och där de flesta är muslimer. 1979 gick Sovjet in för att stötta en svag kommunistregim som kommit till makten. Trots stora militära insatser och terrorbombningar mot landsbygden lyckades Sovjet aldrig få full kontroll över landet och besegra gerillan som stöddes av USA. 1989 lämnade de sista sovjetiska trupperna Afghanistan och lämnade efter sig ett etniskt splittrat land, där de olika gerillagrupperna fortsatte stridigheterna inbördes.

- Rymden

Kapprustningen och jakten på allierade ledde inte bara kalla krigets två supermakter runt jorden utan också ut i rymden. Sovjets "Sputnik 1" blev 1957 den första satelliten och Jurij Gagarin blev 1961 den första människan som färdades ett varv runt jorden i en rymdfarkost. Rymdkapplöpningen fick USA att bestämma sig för att landsätta en människa på månen före 1960-talets slut. I direktsändning 1969 kunde Neil Armstrong som den första människan sätta sin fot på månen och säga: "That's one small step for a man, one giant leap for mankind." (Detta är ett litet steg för en människa men ett jättesprång för mänskligheten.) Under åren 1969 - 72 genomfördes ytterligare fem månlandningar, alla inom Apolloprojektet.

Under 1980-talet inledde den amerikanske presidenten Ronald Reagan en kostsam upprustning där en del var ett nytt rymdförsvarssystem, kallat Star Wars. Reagans militära upprustning och kompromisslösa linje gentemot Sovjet (vilket Reagan kallat "ondskans imperium") mjuknade något vid de nedrustningsmöten som hölls under 1980-talets andra hälft med Sovjets nye ledare Gorbatsjov. Han skulle bli den som satte en snöboll i rörelse som slutade med att hela det stela, vacklande sovjetimperiet upplöstes - men mer om det längre fram (se kapitel I, s. 41).

Väst

Ekonomi återhämtade sig förvånansvärt snabbt efter andra världskriget. Enorma tekniska och vetenskapliga framsteg gjordes. Den materiella standardökningen för allmänheten fullkomligt exploderade under efterkrigstiden. Tekniska apparater underlättade vardagen, nya konsumtionsvaror etablerades och TV:n gjorde sitt verkliga intåg. Människan i detta moderna samhälle kunde generellt sett se fram emot ett längre, tryggare, friskare och bekvämare liv än tidigare generationer. Ett kök med varmvatten, elspis, kylskåp och diskmaskin blev vardagliga självklarheter för många. Allt fler kunde förverkliga drömmen att i egen bil åka på semester. Bilens förlovade land, USA, var världens rikaste och mäktigaste land. Men samtidigt ställdes frågor om välfärden var för alla. Sedan början av 1900-talet hade Medborgarrättsrörelsen i USA kämpat för de svartas likaberättigande. Man hade vissa framgångar som när Högsta domstolen 1954 ogiltigförklarade rasåtskillnad inom skolväsendet. Något senare blev Martin Luther King en av rörelsens främsta talesmän. 1963 höll han sitt berömda tal "I have a dream" vid en jättelik

protestmarsch i Washington D.C. President John F. Kennedy mördades 1963. Hans efterträdare, Lyndon B. Johnson fortsatte Kennedys reformprogram inom hälsovård, undervisning, socialhjälp samt med medborgarrättslagen 1964 som förbjöd rasdiskriminering. Martin Luther King själv mördades 1968.

Teknikens utveckling förde med sig ett ökat utbud av t.ex. radiokanaler och grammfoner. Ungdomar tjänade pengar och köpte egna skivor som de på sin fritid kunde lyssna på. Elvis Presley blev en ungdomsidol på 1950-talet (slog igenom med *Heartbreak Hotel* 1956). Genombrottet för en blandning av svart och vit musik samt Elvis starkt laddade scenstil utmanade föräldragenerationen på flera sätt och revolutionerade populärmusiken.

Under efterkrigstiden har spridningen av moderna preventivmedel, inte minst p-pillren på 1960-talet, betydligt underlättat att planera barnafödande.

Kvinnans ställning stärktes inom äktenskapet, inom utbildningsområdet, på arbetsmarknaden och i samhället i stort. Men trots formell jämställdhet pekar många på ojämlikheter som fortfarande består. Olika uttryck för kvinnorörelsen går att tala om allt sedan 1700-talets upplysning och dess idéer om mänskliga rättigheter. Under 1960- och 70-talet framträdde mera radikala yttringar som kan samlas under begreppet feminism som betonar kampen mot könsförtrycket. Unisexmodet, kläder och frisyrer etc. som båda könen kan ha, blev ett begrepp i samband med jämlikhetsdemonstrationer i slutet av 1960-talet och kan ses som uttryck för vissa stämningar i tiden.

I Paris 1968 bidrog en stor studentrevolt till den vänstervåg som påverkade debatten i många västländer under sent 1960-tal och i början av 70-talet. Den brokiga samlingen rörelser ifrågasatte bl.a. det rådande etablissemang, auktoriteter, kapitalismen och inte minst Vietnamkriget.

På 1970-talet blev det tydligt att de goda ekonomiska åren efter andra världskriget mattats av. Oljepriserna och inflationen steg samtidigt som arbetslösheten. De som menade att inflationsbekämpningen skulle vara en allt viktigare uppgift för statsmakterna fick ökat gehör. Tankeriktningen nyliberalismen började bryta igenom. Tidigare fokus på välfärdsstatens utjämningspolitik via höga skatter, offentligt ägande och samhällsplanering ändrades i stället till privat ägande, personlig frihet och den fria marknaden. Man ville minska den offentliga sektorn kraftigt och ge marknadskrafterna i stort sett fritt spelrum inom alla områden. "thatcherism" och "reaganomics" är begrepp som syftar på Storbritanniens premiärminister Margaret Thatchers och USA:s president Ronald Reagans nyliberala politik under 1980-talet.

I ett försök att i grova penseldrag göra en karikatyr av tankeströmningarna i samhället skulle man kunna säga att det sena 1960-talets vänster-röda under 70-talet övergick till miljö-grönt för att under 1980-talet förbytas till nyliberalt blått.

Öst

Det sovjetiska totalitära samhällssystemet med planekonomi infördes i de europeiska öststaterna. Motstånd slogs ned av sovjetiska trupper såväl i Ungern 1956 ("Ungernrevolten") som i Tjeckoslovakien 1968 ("Pragvåren"). Ledarkulten var stor kring Stalin som avled 1953. Nikita Chrusjtjov gick segrande ur den maktkamp som följde. En försiktig "avstalinisering" började men fullföljdes inte. Ett exempel är att Aleksandr Solzjenitsyn, som i många år suttit i arbetsläger för sin stalinkritik, återfick sina medborgerliga rättigheter och att hans debutroman (en skakande skildring av Stalins fångläger) publicerades under avstaliniseringen. Men hans senare böcker kunde dock bara ges ut i väst och *Gulag-arkipelagen*, en skildring av straffarbetslägren, ledde till att Solzjenitsyn landsförvisades 1974. Han bodde i USA men återvände 1994. Tidningarna kontrollerades också av den sovjetiska kommunistregimen. Sinnebilden för Sovjet och de andra öststatsländerna var annars de långa köerna som blev följden av att den stela planekonomin inte levererade tillräckligt med konsumtionsvaror och livsmedel. Många människor var fortfarande sysselsatta inom jordbruket som inte lyckades bli så modernt som de stora satsningarna syftade till. 1963 tvingades Sovjet för första gången att importera spannmål från Nordamerika, vilket var en svår prestigeförlust. Levnadsstandarden i Sovjet var ungefär hälften så hög jämfört med den i väst visade beräkningar från slutet av 1970-talet. 1986 inträffade en allvarlig olycka i kärnkraftsverket Tjernobyl och radioaktiva ämnen spreds över stora delar av Europa. Den både politiskt och ekonomiskt förstelnade sovjetiska diktaturen bestod fram till 1989 då imperiet på allvar började knaka i fogarna.

Nord och syd

Efter andra världskriget avvecklades de gamla, före detta stormakternas kolonialvälden (främst Storbritanniens och Frankrikes imperialistiska välden som upprättats särskilt under 1800-talet). De ekonomiska bindningarna fanns dock ofta kvar och en del menar att i-(ndustrialiserade) länderna i nord utnyttjar de fattigare u-(tvecklings) länderna i syd. Andra pekar på olikheterna inom begrepp som "nord" och "syd" och menar att förhållandena inom länderna inte skall underskattas när fattigdom eller tillväxt skall förklaras. Avkoloniseringen fick hursomhelst till följd att många nya självständiga länder bildades, vilket ofta inte gick smärtfritt.

Asien

Indien betraktades som "juvelen i kronan" i det brittiska kolonialväldet. Gandhi kämpade mot britterna med hjälp av icke-våldsprincipen. Vid självständigheten 1947 delades området i två stater: det mestadels hinduiska Indien och det muslimska Pakistan. Stridigheter uppstod dem emellan. Gandhi försökte dämpa motsättningarna men mördades 1948 av en besviken hinduisk nationalist. Indien införde ett statskick efter brittiskt mönster och har kallats "världens största demokrati". Några år efter andra världskriget blev en del länder i Sydostasien såsom Filippinerna, Burma och Indonesien självständiga. Svårigheter uppstod i franska

Indokina, vilket beskrivits ovan under rubriken Vietnam.

Nordafrika och Mellanöstern (Arabvärlden)

På 600-talet enades beduinstammar på den arabiska halvön. De utvidgade sitt territorium för att vinna politisk makt och sprida islam. Deras väldiga rike från Nordafrikas västkust till Centralasien blomstrade några hundra år för att sedan upplösas gradvis. Från 1500-talet och fram till första världskriget hörde större delen av arabvärlden till det Osmanska turkriket. Istanbuls sultan var islams kalif - i princip den högste andlige och världslige ledaren. Men den verkliga makten låg ofta hos andra. Arabvärlden i modern mening sträcker sig från Marocko i väster till Irak i öster. Vem som kallar sig för arab idag utgår från en ganska subjektiv bedömning. Språket arabiska och religionen islam är två gemensamma nämnare för de olika grupperna inom majoritetsbefolkningen i regionen.

Områdena i västra arabvärlden hade erövrats främst av Frankrike under 1800-talet. De gjorde sig fria efter andra världskriget. Särskilt blodigt blev det i Algeriet, där fransmännen länge vägrade att släppa taget. Under första världskriget trädde det Osmanska riket in på centralmakternas sida men genom ententens seger kom det sedan tidigare försvagade imperiet slutgiltigt att upplösas. Turkiet uppstod ur resterna och den östra arabvärlden delades upp i mandatområden under främst brittisk kontroll. Nationalismen hade växt under 1800-talet. Det fanns också inslag av enande nationalism, panarabismen. Arabförbundet, grundat 1945, är idag en mycket lös samarbetsorganisation för arabstater.

Under intryck av den moderna europeiska nationalismens framväxt under 1800-talet började också en judisk nationalism, med en egen judisk stat som mål, att utvecklas i Europa. Denna politiska strävan kallas sionismen (sion = Jerusalem). Britterna utlovade sitt mandat i Palestina till både den arabiska befolkningen där och sionisterna. Löftet och nazisternas förföljelser i Tyskland gjorde att den judiska invandringen till Palestina ökade kraftigt.

1948 utropades staten Israel i linje med FN:s beslut om att dela Palestina i en arabisk och en judisk stat. Den föreslagna judiska staten skulle omfatta 55 % av Palestinas yta, den arabiska staten ca 44 %. (Staden Jerusalem med förorter skulle stå under FN-styre). Den sistnämnda staten blev dock aldrig till. Krig bröt ut 1948 - 49 mellan å ena sidan palestinaaraber och omgivande arabstater mot å andra sidan Israel. Dagen efter Israels utropade självständighet gick arabiska styrkor till anfall. Kriget slutade med att Israel hade utökat sitt territorium till 77 % av Palestinas yta. Många arabpalestinier flydde till grannländerna och inte minst till de kvarvarande resterna av det tilltänkta arabpalestina som hamnat under jordanskt eller egyptiskt styre. Krig skulle återkomma flera gånger, med nya flyktingskaror som följd. Efter sexdagarskriget 1967 ockuperar Israel Västbanken, Gazaområdet och Golanbergen. Enligt ett

fredsavtal från början av 1990-talet skall ett begränsat palestinskt självstyre införas på de ockuperade områdena men konflikten fortgår alltjämt mitt i den oljerika Mellanösternregionen.

Den något förenklade kartan visar Israel i vitt och palestinska områden i mörkare färg.

Förutom denna ständiga konflikt plågades området av ett långt krig mellan Iran och Irak 1980 - 1988. Kriget gällde makt och gränsvister men gammal historisk rivalitet spelade också in mellan å ena sidan shiamuslimer och perser (Iran) och å andra sidan sunnimuslimer och araber (Irak).

Afrika söder om Sahara

Ghana blev som ett av de första länderna söder om Sahara självständigt 1957. 1960 utropades republiken Ghana. Det året blev 17 länder självständiga och tioåret år senare hade nästan alla afrikanska länder frigjort sig från sina gamla kolonialherrars politiska styre. Många länder skulle också följa Ghanas utveckling efter självständigheten: Den förste presidenten införde ett socialistiskt enpartisystem men störtades. Militära och civila regeringar avlöste varandra. Envälde varade länge men val och flerpartisystem infördes i början av 1990-talet. Valresultaten blev dock ifrågasatta.

Sydamerika

Latinamerika kallas de länder som främst i Syd- och Centralamerika har spanska, portugisiska eller franska som officiellt språk som en rest av att de blev koloniserade under 1500- och 1600-talen. De flesta länderna blev fria under början av 1800-talet. Sedan 1820-talet har Argentina gjort anspråk på Falklandsöarna. 1982 invaderade man men slogs tillbaka av Storbritannien. Öborna som är av brittiskt ursprung och engelsktalande har uttryckt att de vill ha kvar bindningarna till britterna.

Mellan åren 1945 - 1968 upplevde Latinamerikas 22 länder totalt 59 militärkupper. Landet Chile hade gjort sig självständigt från Spanien i början av 1800-talet. Under en växande ekonomisk kris efter andra världskriget kom Salvador Allende till makten genom val 1970. Han förde en socialistisk politik och påbörjade en jordreform och en nationalisering av gruvorna. Den sociala oron och den ekonomiska krisen fortsatte. Genom Augusto Pinochets statskupp 1973 tog en militärjunta makten - terror mot vänsteranhängare följde. Många av de regimer som genom militärkupper kom till makten i Sydamerika ville hindra kommunismen och beskydda jordägarnas positioner. USA motarbetade Allende och stödde oppositionella vilket man också gjorde i fler länder i Latinamerika.

Motståndet mot diktaturen i Chile växte och i slutet av 1980-talet hölls det åter fria val i landet. I början av 1990-talet fanns få auktoritära regimer kvar i Latinamerika, ett exempel var och är Cuba.

Befolkningsökning

Det som hände i Europa under 1800-talet i form av tilltagande urbanisering och befolkningsökning upprepades nu i övriga världen. 1950 fanns det 75 städer med mer än en miljon invånare, i början av 1980-talet omkring 275. 1960 hyste jordklotet 3 miljarder invånare, 1999 var siffran 6 miljarder.

"U-länder" och "tredje världen"

Utvecklingen mot folkstyre och välstånd gick dock inte så snabbt som många optimister trott när det gällde de s.k. utvecklingsländerna. De TV-bilder som torde vara mest förknippade med u-länder i Afrika är de av utmärglade människor från svältkatastrofer i t.ex. Biafra (ett område som försökte bryta sig ur Nigeria) i slutet av 1960-talet och i Etiopien i mitten av 1980-talet.

Ibland talar man om industriländerna som första världen (väst) och andra världen (öst). Tredje världen är då de fattigare länderna i Afrika, Asien och Latinamerika. Men hela världen kände under denna epok av det kalla krigets spänningar och de två supermakternas sökande efter strategiska stödjepunkter.

Krigsåren hade satt stopp för välfärdsreformer. Men den ekonomiska högkonjunkturen efter kriget gjorde att den svenska industrin gick på högvarv. Alla kurvor pekade uppåt utom de för arbetslösheten och inflationen. Den goda ekonomin möjliggjorde fler reformer. Per Albin Hansson avled 1946 och ersattes av Tage Erlander. Han satt som statsminister fram till 1969. Socialdemokraterna dominerade politiken och var fast beslutna att fortsätta det avbrutna reformarbetet. Några axplock: 1946 höjdes folkpensionen till existensminimum, 1947 infördes allmänna barnbidrag, 1951 utökades semestern till tre veckor. Pensionerna var låga, och många arbetare fick rejält sänkt standard när de gick i pension. Hur ge fler rätten till tjänstepension som påbyggnad på folkpensionen? 1957 var det folkomröstning:

46 % Linje 1: obligatorisk och lagfäst tjänstepension. Finansierad genom inbetalningar av arbetsgivarna. (SAP, LO).

15 % Linje 2: ”rena” frivilliglinjen. (Bondeförbundet och jordbruksorganisationer).

35 % Linje 3: Arbetsmarknadens parter sluter avtal. (Högern, Folkpartiet, SAF).

Linje 3:s anhängare menade att Linje 1 skulle leda till ofrihet samt maktkoncentration till staten. Det var ett ideologiskt laddat val, men resultatet var inte lättolkat. 1959 var det helt jämnt i riksdagen för och emot Linje 1 men en folkpartist lade ned sin röst vid omröstningen. En av efterkrigstidens mest omdebatterade frågor, ”ATP-striden” efter *Allmän tilläggspension*, slutade med att Linje 1 gick igenom.

De skandinaviska länderna utvecklades till välfärdsstater, inte i samma takt men efter likartade mönster.

Den tekniska standardökningen i Sverige får illustreras av några siffror: 1945 var 30 procent trångbodda (= fler än två personer per rum, utom köket). 1960 var motsvarande siffra 13 procent.

1957 hade 10 procent av hemmen tillgång till tvättmaskin. 1967 hade 80 procent tvättmaskin.

Den totala konsumtionen (den privata och offentliga) fördubblades mellan åren 1950 och 1970. TV fick sitt genombrott i det sena 1950-talet. Hylands hörna blev ett mycket populärt program. Annars har svenskarna kunnat följa stora svenska idrottsframgångar i radio och senare i TV. Några axplock: Mora-Nisse, Sixten Jernberg och Gunde Svan skördade stora framgångar i skidspåren, VM-silver i fotboll 1958, Ingemar Johansson världsmästare i tungviktsboxning 1959, flera VM-guld för det populära ishockeylandslaget Tre kronor, Björn Borgs fem tennissegrar i Wimbledon osv. Just TV:n spred upplevelser och kunde samla nationen. Ingemar Stenmark ”fick Sverige att stå stilla” med sina prestationer i skidbacken. Ett TV-ögonblick var när Bernt Johansson ensam defilerade i mål på cykel i OS 1976.

Den offentliga sektorn, som i första hand hade om hand om vård, omsorg och skola, byggdes ut kraftigt. Fler kvinnor började förvärvsarbeta, många just inom den offentliga sektorn.

Sverige valde alliansfrihet i det kalla kriget. Man fortsatte att satsa på ett omfattande försvar fram till 1970-talet. Sverige engagerade sig i FN och i frågor som rörde tredje världen.

Riksdagen blev en enkammarriksdag vid de stora grundlagsändringarna i början av 1970-talet. Under samma årtionde bröts den ekonomiska högkonjunkturen internationellt vilket påverkade Sverige. Den inhemska industrin hade också egna problem. Textil- och konfektionsindustrin (TEKO-industrin) slogs ut av internationell konkurrens. Sedan följde även skeppsvarven och delar av stålverken efter. Men företag som t.ex. Tetra Pak, IKEA och Astra fanns kvar och utvecklades till svenska och internationella storföretag.

Under 1970-talet blev miljöfrågorna allt mer aktuella. Borgerligheten kom till makten 1976. De förändrade inte politiken i den grad så att det går att tala om ett systemskifte. De borgerliga regeringarna sprack bland annat på kärnkraftsfrågan. I folkomröstningen 1980 vann den linje som förordade att avveckla kärnkraften på sikt (se s. 58). Det har visat sig svårt att följa det beslutet.

1982 var socialdemokraterna tillbaka vid makten. Man devalverade kronan med 16 procent vilket ökade exporten och minskade arbetslösheten. Det räddade högkonjunktur. Men efter ett tag avtog devalveringens effekter. Inflationen steg, bl.a. beroende på löneökningar och höga vinster till aktieägare. Bankerna erbjöd lån utan säkerhet m.m. Ekonomisk överhettning syntes vid 1980-talets slut.

1983 drev socialdemokraterna igenom löntagarfonderna. Dessa var starkt kritiserade av oppositionen och det som genomfördes var ett urvattnat förslag i jämförelse med de på 1970-talet lanserade idéerna av LO. Tanken var att större företag skulle betala in en del av sina vinster till fonder som skulle köpa svenska aktier. I fondstyrelserna skulle löntagarorganisationer ha dominerande ställning. På sikt skulle löntagarnas inflytande över företagen stärkas. De urvattnade löntagarfonderna fanns kvar till 1991-1992.

1986 chockades den svenska befolkningen av beskedet att statsminister Olof Palme mördats. Ingen har slutgiltigt kunnat dömas för mordet.

Under 1940- 1950-talen och framför allt på 1960-talet skedde en arbetskraftsinvandring till Sverige främst från Finland, men det kom också industriarbetare från södra Europa (t.ex. Italien, Jugoslavien och Grekland). Arbetskraftsinvandringen avtog på 1970-talet. Under andra världskriget tog Sverige emot många flyktingar och en del stannade kvar. Flyktingar kom också senare från Ungern 1956 och Chile 1973. Under 1980-talet kom asylsökande från Iran och andra länder i Mellanöstern. Under 1990-talet kom flyktingar främst från Bosnien i Jugoslavien men också från Somalia i Afrika.

Sid 35 - 40. **KAPITEL H: 1945 - 1989**

Sid. 35 - 38. Väst, öst, nord och syd

Sid. 39. Välfärdens utveckling

Sid. 40. Tidslinjer

Epoken på ena handens fingrar:

1946 - 1969: Tage Erlander statsminister,
1956: Ungernrevolten, 1962: Cubakrisen,
1969: månlandningen, 1973: USA lämnar Vietnam

Världen med europeisk inriktning		Norden med svensk inriktning
Arabförbundet bildas	1945	
Churchill: järnridå, krig i Indokina 1946 - 54	1946	Tage Erlander blir statsminister (sitter till 1969)
Indien självständigt	1947	
FN mänsk. rätt., Marshallplanen, Israel bildas	1948	
Nato bildas, Mao utropar kommunist-Kina	1949	
Koreakriget 1950 - 53	1950	
	1951	Lag om tre veckors semester
USA vätebomb	1952	
Koreakriget slutar, Stalin dör	1953	
HD i USA ogiltigförklarar rasåtskillnader i skolan	1954	
Warszawapakten bildas	1955	
Elvis <i>Heartbreak Hotel</i> , Ungernrevolten slås ned	1956	
Sovjet första satelliten Sputnik 1, Ghana självst.	1957	Folkomröstningen om ATP
	1958	VM-silver i fotboll
Batista störtas på Cuba	1959	Riksdagsbeslut ATP, I. Johansson världsmästare
Republiken Ghana utropas	1960	
Berlinmuren byggs, Gagarin runt jorden i rymden	1961	
Cubakrisen	1962	
Brytning Kina - Sovjet, I have a dream, JFK död	1963	
Medborgarrättslagen i USA garanterar rättigheter	1964	
	1965	
	1966	
Sexdagarskriget	1967	
King & Guevara döda, studentrev. Paris, Pragvår	1968	
Första månlandningen Neil Armstrong	1969	
Allende till makten i Chile	1970	
	1971	
	1972	
USA lämnar Vietnam, Pinochet i Chile	1973	
Solzenitsyn landsförvisas	1974	
Vietnamkriget slutar	1975	
	1976	Borgerligheten till makten, B. Johansson OS-guld
	1977	
	1978	
Sovjets krig i Afghanistan 1979 - 89	1979	
Iran - Irakkrieget 1980 - 88	1980	Folkomröstning om kärnkraft
	1981	
Falklandskriget	1982	Socialdemokraterna tillbaka vid regeringsmakten
	1983	Beslut om löntagarfonder
	1984	
	1985	
Kärnkraftsolycka i Tjernobyl	1986	Statsminister Olof Palme mördas
	1987	
	1988	
	1989	

Michail Gorbatjov blev Sovjetunionens ledare 1985. Han försökte reformera det stela systemet genom perestrojka (ombyggnad, förändring i främst det ekonomiska livet) och glasnost (öppenhet i samhället). Det skulle visa sig att Gorbatjov satt i rörelse en snöboll som skulle växa och inte bara reformera det kommunistiska systemet och imperiet utan leda till den gamla strukturens sönderfall. Gorbatjov hade förklarat att det inte fanns någon kommunistisk modell att följa, och de kommunistiska grannländerna fick välja sin egen väg. Det blev en signal om att Sovjet börjat släppa sitt grepp om östblocket. Detta påverkade östländerna där det fanns en längtan efter reformer.

1989 års revolution

Den 4 juni 1989 hölls fria val i Polen. De gamla kommunistledarna röstades bort och den fria fackföreningsrörelsen Solidaritet vann stort. Detta inspirerade grannländerna.

I Ungern hölls stora demonstrationer bl.a. för att hylla hjältarna från 1956. Efter överläggningar utropades den nya ungerska republiken och fria val hölls.

Hundratusentals människor demonstrerade i Östtyskland. Lika många försökte och lyckades också resa till väst (inte minst via det nu öppnade Ungern). Den hårdnackade östtyske kommunistledaren Erich Honecker avgick till slut. Den nya regeringens beslut om större resefrihet uppfattades som en frihetssignal. Den 9 november beslöt den hårt trängda regeringen att öppna Berlinmuren. De följande dagarna började folket hacka ner muren och under karnevalsliknande former strömmade människomassor från båda stadens halvor över gränsen där människor tidigare skjutits ihjäl vid flyktförsök. Ett år senare återförenades Tyskland. "Murens fall" är den stora symbolhändelsen för kommunismens sammanbrott i Europa.

Efter händelserna i Berlin började också demonstrationer och strejker i Tjeckoslovakien. Aktiva från 1968 års frihetssträvanden fördes till makten och den tjeckoslovakiska "sammetsrevolutionen" var därmed fullbordad.

Även i Rumänien och Bulgarien störtade folket de gamla regimerna genom demonstrationer och strejker. De gamla ledarna avsattes och reformkommunisterna kom till makten. Även i Jugoslavien backade kommunisterna. Året efter, i slutet av 1990, utlovades efter demonstrationer fria val även i det lilla isolerade landet Albanien.

I Sovjetunionen var från och med 1990 års val kommunistpartiet inte längre det enda tillåtna partiet. Trycket var stort mot Gorbatjov både från de som ville ha snabbare reformer och de som stödde det gamla systemet. En konservativ kupp

mot Gorbatjov misslyckades, då kuppmakarna inte fick arméns stöd. Händelserna i Östeuropa påverkade också sovjetrepublikerna. Under den oreda som kuppen mot Gorbatjov skapade förklarade många av sovjetrepublikerna sig självständiga. I slutet av 1991 halades Sovjetflaggan slutgiltigt och den ryska hissades i stället. I Sovjetunionens ställe fanns nu Ryssland och över tio andra självständiga republiker. När separatister i Tjetjenien utropade området som självständigt bröt öppen konflikt ut med den ryska centralmakten.

En del menar att avsaknaden av demokratiska och marknadsekonomiska traditioner och institutioner har gjort att utvecklingen gått långsammare än många positiva bedömare trott. Den nya öppenheten har bestått i varierande grad i de olika f.d. kommunistländerna. Missnöje finns över fattigdomen och de sociala orättvisor som inom vissa grupper snarast vuxit efter 1989 års omvälvningar. Många länder i det gamla Östeuropa har under hösten 2002 erbjudits medlemskap i både NATO och EU. 2004 kom följande länder med i EU: Estland, Lettland, Litauen, Polen, Tjeckien, Slovakien, Ungern, Slovenien, Malta och Cypern.

Nationalismens återkomst: nya stater

När kommunismen släppte sitt grepp tycktes nationalismen ånyo komma till ytan. Gamla folk gjorde sig påmind och bildade nya stater.

I Östersjöområdet tillkom Estland, Lettland och Litauen i likhet med flera andra f.d. randrepubliker i Sovjetunionen. Tjeckoslovakien delades oblodigt i Tjeckien och Slovakien 1993. (Europakarta, s. 55)

Jugoslavien hade bildats efter första världskriget. Det fanns spänningar mellan de olika folken och under andra världskriget utbröt strider. Titos kommunister kom till makten i och med krigsslutet. Man vägrade att komma under sovjetiskt inflytande. Den federationsliknande staten kom att bestå av sex republiker: Slovenien, Kroatien, Serbien, Bosnien-Hercegovina, Montenegro och Makedonien. Till Serbien knöts de två provinserna Vojvodina och Kosovo. Endast Slovenien hade en enhetlig befolkning. T.ex. så fanns serber i alla de andra republikerna.

Efter Titos död 1980 genomfördes en än mer långtgående decentralisering mellan regionerna. Kommunistpartiet fungerade som en sammanhållande kraft. Under 1980-talet försvagades ekonomin vilket ökade de historiska, kulturella och religiösa motsättningar som redan fanns. Utvecklingen i Östeuropa 1989 påverkade utvecklingen i Jugoslavien och 1990 splittrades kommunistpartiet i landet. Kommunister förlorade genom val makten i Slovenien och Kroatien och de förklarade sig självständiga. Makedonien och Bosnien-Hercegovina följde snart efter. Serbien accepterade inte detta.

1991 - 95: krig utbröt mellan kroaterna och den serbdominerade federala armén samt serbisk milis. Mot Slovenien fick serberna snart backa, medan Makedonien undslapp stridigheter. När Bosnien-

Hercegovina utropade sin självständighet upprepade sig mönstret. Även kroatiska styrkor ingrep i Bosnien där serber, kroater och muslimer av olika nationstillhörigheter sedan länge bott nära varandra. Serberna ville i såväl Kroatien som i Bosnien ha kontroll över områden där många serber bodde. Påtvingade folkomflyttningar och även s.k. etnisk rensning följde. Striderna blev de blodigaste i Europa efter andra världskriget med omfattande övergrepp mot såväl tillfångatagna fiender som civilbefolkningen. Enligt internationella brottsutredningar har alla parter, särskilt den serbiska sidan, begått grova brott mot de mänskliga rättigheterna.

Spänningarna i Kosovo gjorde till slut att den albanska folkmajoriteten där gjorde uppror mot serberna. Strider bröt ut 1998 - 1999. Såväl i Bosnien som i Kosovo var NATO:s insatser avgörande för att framtvunga fred, bl.a. bombades platser i Serbien 1999.

Följande länder uppstod alltså ur det som en gång var Jugoslavien: *Slovenien, Kroatien, Bosnien-Hercegovina* (muslimsk-kroatiska federationen + den serbiska Republika Srpska), *Makedonien* samt det s.k. *Rest-Jugoslavien*. Det sistnämnda bestod av ett samarbete mellan Serbien och Montenegro. Men namnet Jugoslavien byttes 2003 ut till "Serbien och Montenegro" fram till 2006 då *Montenegro* efter en folkomröstning förklarade sig självständigt. *Kosovo* utropade sig som självständigt land i februari 2008.

Demokratiska framsteg i världen

Det är inte bara diktaturer knutna till Sovjet som fallit. Kommunismhotet under kalla kriget var ett motiv för många militärkupper och högerdiktaturer. På 1970-talet blev flera länder i Sydeuropa demokratier (Portugal, Spanien och Grekland) och inledde vad som kan ses som en långsam demokratiseringsväg. 1974 beskrevs 32 procent av världens stater som demokratiska, 1999 var motsvarande siffra 75 procent. Men även om många länder rört sig i demokratisk riktning återstår ett ständigt arbete för att närma sig de högt ställda demokratiska idealen. I Sydamerika, kontinenten som präglats av alla militärkupper, fanns i början av 1990-talet bara ett fåtal auktoritära regimer kvar. I Afrika, vars länder ofta sett enpartistater följas av militärdiktaturer fanns 1989 endast sju flerpartistater med fritt valda församlingar, några år senare ett 30-tal. Inbördesstrider förekommer dock på flera håll. I samband med en konflikt i Rwanda dog i mitten av 1990-talet över en halv miljon människor. När det gäller demokratisering är symbollandet Sydafrika. Landet hade länge ett rasdiskriminerande system, apartheid, men 1990 släpptes de svarta ledare Nelson Mandela efter 27 år i fångelse. Efter de första fria valen blev Mandela president 1994. Landet brottas nu i likhet med flera andra länder i Afrika med den stora utbredningen av HIV och AIDS.

I Sydostasien demokratiserades många länder i slutet av 1980-talet, dock inte alla. Det väldiga Kina har liberaliserats ekonomiskt, men de politiska jättedemonstrationerna på Himmelska fridens torg 1989 slogs blodigt ner av kommunistpartiet -

"Massakern på Himmelska fridens torg". I Mellanöstern har demokratiseringen gått trögt. Den starka, sekulariserade staten saknas på många håll och den har liten förmåga att garantera trygghet. I stället finns ofta klansystem och religionen har stor betydelse i politiken och samhällslivet. Efter Ayatollah Khomeinis maktövertagande 1979 kan Iran i det närmaste liknas vid en präststat.

Mellanöstern är ett område med lång historia och med många stridigheter. Konflikten mellan Israel och Palestina är en ständig följetong i nyhetsmedierna. 1991 gick en militär FN-allians med USA i spetsen in i Kuwait och tvingade ut Irak som året innan invaderat landet. 2003 satte USA och Storbritannien igång en stor militär operation, som saknade FN:s stöd, mot Irak som fick till följd att diktatorn Saddam Hussein förlorade makten. USA sade att de ville befria Irak och hävdade att Husseins regim var ett hot mot omvärlden. Andra menade att USA främst passade på att stärka sin position i den oljerika Mellanösternregionen.

Globalisering

I dammet efter kommunismimperiets kollaps och det kalla krigets tudelade värld syns konturerna till en ny värld. Människan tycks bo på en mindre jordglob. Ett svårdefinierat ord som globalisering har blivit ett modeord för att beteckna tendenser i samtiden. Globalisering har pågått länge. Den första världsomseglingen, kolonialismen och industrialiseringen kan ses som tidiga fenomen på att världens olika områden blivit mer och mer inflytade i varandra. Nedan skissas några sammanhängande aspekter på detta mångsidiga fenomen som ökat kraftigt de senaste tio åren.

- Ekonomi

Effektivare transporter, frihandel och fria kapitalrörelser har gjort att varor, tjänster, pengar och produktion rör sig snabbt och över hela jorden. Antalet företag med utlandsfilialer har mer än tredubblats under 1990-talet. Multinationella företag finns överallt och har inte längre en given nationell bas. Frihandel och fria kapitalrörelser anses vara positiva för ekonomin och tillväxten. Men samtidigt har kritik riktats mot den kortsiktighet som tycks finnas på finansmarknaderna när börserna världen över blixtnsnabbt reagerar på förändringar. Samtidigt kan omvandlingstrycket leda till att företag snabbt flyttar produktionen. Olika områden konkurrerar om arbetstillfällena genom att försöka erbjuda billigast arbetskraft vilket kan leda till det som kallats "social dumping".

Den enda kvarvarande supermakten efter kalla kriget, USA, har också i Wall Street i New York världens finansiella centrum. I USA har många multinationella företag sitt ursprung som Coca-Cola, Ford och Microsoft.

Samtidigt som världen synes bli allt mer integrerad ekonomiskt finns stora skillnader mellan de industrialiserade länderna mestadels i Nord och utvecklingsländerna företrädesvis i Syd. Fattigdomen har dock minskat och analfabetismen sjunker. Då skall man också betänka att

befolkningen ökat kraftigt under 1900-talet. Följande beräkningar finns:

år 8 000 f.Kr.: 8 miljoner människor i världen
år ”0”: 250 miljoner
år 1700: 625 miljoner
år 1800: 900 miljoner
år 1900: 1,6 miljarder
år 1960: 3 miljarder
år 1999: 6 miljarder

Men samtidigt beräknas idag nästan en miljard människor inte kunna läsa och skriva. Över en miljard har inte tillgång till rent vatten och en halv miljard är kroniskt undernärda.

- Politik

Globaliseringen utmanar de gamla nationalstaterna som tycks förlora i inflytande. När ekonomin globaliseras måste politiken hänga med och antalet multinationella organisationer och rättsliga regler har också ökat kraftigt. I östra Europa har efter kommunismens fall en desintegration ägt rum i form av flera nya stater. I västra Europa skapas allt tätare bindningar mellan staterna genom EU, mest konkret i form av den gemensamma valutan Euron. Om ekonomin och politiken globaliseras och nationalstaten försvagas finns farhågor för att allt fler beslut fattas längre ifrån medborgaren och att demokratin därmed urholkas.

I världen finns efter det kalla krigets slut en supermakt, USA, som ekonomiskt, militärt och därmed också politiskt spelar en ledande roll i världen. Den 11 september 2001 flög två kapade plan in i World Trade Center i New York och nästan 3 000 människor dog. Många av kaparna var ursprungligen från Saudiarabien och terrornätverket Al-Quaida ansågs ligga bakom. Hur denna enormt uppmärksammade händelse påverkar USA:s politik är en fråga inför framtiden.

Flera bombdåd har gjorts över världen och särskilt efter bomberna i Madrid mars 2004 och London juli 2005 talar allt fler om att det globala terroristhotet har ersatt kalla kriget-hotet i västvärlden. Samtidigt betraktas terrorismen ur olika synvinklar: en del lägger tonvikten vid terroristernas extrema och oersonliga tänkesätt som måste motarbetas i kampen för det öppna samhället. Andra lyfter fram västvärldens historiska och nutida agerande i den muslimska världen som man menar har förvärrat livsvillkoren där och hindrat utvecklingen samtidigt som det bidrar till att få, men dock några, söker sig till extrema islamistgrupper. Man är oense om vad västvärldens agerande har haft för effekter, men de flesta menar att inför framtiden är bättre livsvillkor en nyckel. Men hur västvärlden skall främja utvecklingen mot bättre livsvillkor i delar av den muslimska världen råder det återigen delade meningar om.

Hur EU och länderna i Ostasien, särskilt Kina, kommer att utvecklas på sikt är också ett par avgörande frågor i världspolitiken i början av 2000-talet.

- Folkströmmar

Rörligheten har ökat över gamla nationsgränser och kontinenter. Men störst är förflyttningen i tredje världens länder där man flyttar från landsbygden till de snabbt växande städerna. När gamla traditioner möter det moderna kan konflikter uppstå och samtidigt kan det upplevda behovet av att värna sina rötter och sin särart förstärkas.

- Kultur

Samma filmer och musik kan ses och höras samtidigt jorden över. Särskilt TV-serier och filmer från Hollywood, USA, finns nästan överallt. De olympiska spelen och fotbolls-VM är exempel på evenemang som följs i direktsändning av enorma tittarskaror. Samtidigt som kulturutbudet med dagens teknik är enormt kan man konstatera att utbudet i TV är likartat i många länder.

- Teknik och miljö

För kommunikationerna mellan människor har telefonen spelat en stor roll. Idag sprids mobiltelefoner som kan användas såväl i storstaden som i djungeln. Supermakten USA har avancerade satelliter som kan detaljstudera hela världen. Silicon Valley i Kalifornien var platsen för den amerikanska dataindustrins utveckling under 1970- och 80-talet. Internet slog igenom på bred front världen över på 1990-talet. Världen bokstavligen kopplades samman och människor kommer närmare varandra. Internet erbjuder snabb och billig kontakt. Det fria Internet har ett enormt utbud och drömmen om ett lättillgängligt världsbibliotek tycks besannas samtidigt som många anstöttheter sprids. Det har sagts att om man skulle sammanfatta 1900-talet i ett enda ord skulle det vara ”fortare” och det stämmer också på kommunikationerna i världen. Nyheter väljer över människorna. Massmedia har ett stort inflytande när man väljer vad som skall berättas och vilka värderingar som basuneras ut till medborgarna, som konsumerar allt mer massmedia, särskilt i form av TV.

Vad kommer att hända om miljarder kineser blir bilister i stället för cyklister? Är temperaturhöjningen i världen och det tunna ozonlagret en naturlig variation eller en effekt av människans handlingar? Detta är synnerligen globala frågor. Utsläpp i luft och vatten känner inga nationsgränser. Den moderna tekniken har ständigt en ljus och en mörk sida. Atomfysikens landvinningar har fört med sig såväl kärnvapen som möjligheten att bota cancer med radioaktiv strålning. Utvecklingen av gentekniken reser förhoppningar om att kunna bota sjukdomar men ställer också nya etiska dilemman, t.ex. när det gäller kloning. Bilen erbjuder snabba transporter och personlig frihet samtidigt som utsläppen är stora. Det löpande bandet kan spotta ut bilar men också stridsvagnar. 1900-talet har, inte minst genom den moderna teknikens möjligheter, frambringat förödande krig och totalitära regimer som i sin omfattning saknar motsvarighet i historien. Men historien lär oss samtidigt att det i slutändan är vi människor som bestämmer vart tekniken skall föra oss. Tekniken som - i samspel med naturen - i så hög grad formar livsvillkoren för oss människor.

I början av 1990-talet skedde flera förändringar:

1991 lämnade den socialdemokratiska regeringen in en ansökan om medlemskap i EU (då EG). Konsekvenserna av Berlinmurens fall hade gjort att man bedömde att Sveriges alliansfrihet inte stod i vägen för ett medlemskap.

En kraftig lågkonjunktur bidrog till att driva upp arbetslöshetsciffrorna till nivåer som Sverige inte upplevt sedan 1930-talet. Samtidigt var kostnaderna för den offentliga sektorn och välfärdssamhället stora.

Vid valen 1991 skedde flera förändringar. Kristdemokraterna kom in i riksdagen av egen kraft. Miljöpartiet åkte ur (hade grundats 1981 och kommit in i riksdagen 1988). Ett nytt parti, Ny demokrati, som karaktäriserats som ett populistiskt missnöjesparti kom in. Vänsterpartiet hade nyss strukit kommunisterna i partinamnet och backade men klarade sig kvar. Socialdemokraterna backade också och förlorade regeringsmakten. De borgerliga (moderaterna, folkpartiet, kristdemokraterna och centern) kunde bilda regering 1991.

Det rådde internationell lågkonjunktur. Regeringen drogs med allt större budgetunderskott. 1992 strömmade valutan ur landet. Regeringen vägrade länge att släppa kronkursen fri men gjorde det till sist. Väl ute på den fria marknaden sjönk kronkursen kraftigt.

Regeringen inledde privatiseringar av statlig verksamhet och inledde nedskärningar inom den offentliga sektorn.

1994 återkom socialdemokraterna till regeringsmakten. Samma år röstade svenskarna i en jämn folkomröstning för att gå med i EU (för exakt valresultat, se s. 58). 1995 gick Sverige med i EU. Socialdemokraternas politik upptogs i stor utsträckning av att sanera statsfinanserna. Sparprogrammen ansågs av vissa som ett avsteg från den traditionella socialdemokratiska politiken och början på en nedmontering av välfärdsstaten. Socialdemokraterna hade närmast sig det politiska mittfältet och fler marknadsliberala lösningar. Men den kärva ekonomin krävde också besparingar. Ett exempel var tandvården. Kostnadssubventionerna sänktes vilket gjorde det dyrare att gå till tandläkaren. Pensionssystemet förändrades, för det hade blivit för dyrt. 2000-talets statsfinanser är bättre men en framtidsfråga är hur välfärden skall organiseras när befolkningsstatistiken visar att de unga i samhället kommer att få försörja allt fler äldre. 2006 kom de borgerliga till makten igen.

1990- och det tidiga 2000-talet innebar flera förändringar i marknadsliberal riktning. Kommersiella radiokanaler med reklam blev allt vanligare, liksom reklam-TV-kanalerna. Det statliga televerket blev ett Telia som börsnoterades. Paketerna kommer nu inte alltid till Posten utan även till mataffären. SJ skall konkurrensutsättas osv.

Decentraliseringen under 1990-talet innebar att den statliga styrningen minskade och kommunernas självständighet ökade. Hela verksamheter som skolan, äldre- och handikappomsorgen och viss psykvård fördes över till kommunerna. Pengarna ges inte längre av staten för speciella ändamål, utan i större utsträckning som klumpsummor. De lokala politikerna får själva prioritera.

Det mångskiftande och lite luddiga begreppet ”den svenska modellen” kan stå för ett samhälle med en stark stat, låg fattigdom, små inkomstskillnader, höga skatter och stor jämlikhet och jämställdhet.

Redan på 1970-talet började välfärdssamhället och den starka staten kritiseras för ineffektivitet och för maktfullkomlighet på individernas bekostnad. Under 1990-talet slog marknadstänkandet igenom mera, t.ex. i form av privatiseringar. Men privatiseringarna stannade ofta halvvägs. Privata företag kunde i större utsträckning sköta driften, men det offentliga (stat, landsting och kommuner) stod som tidigare för finansiering och kontroll. Den offentliga sektorn dominerar fortfarande vissa områden och är skatteberoende. Den svenska modellen tycks bestå men i något modifierad form.

Fartyget Estonia sjönk 1994 och 900 personer dog på Östersjön vilket skakade om befolkningen, liksom polismorden i Malmö 1999, ministermordet på Anna Lindh 2003 och tsunami-katastrofen i Thailand i slutet av 2004.

Positiva minnen har många från den varma sommaren 1994 när Sverige tog brons i VM-turneringen i fotboll i USA.

I en jämn folkomröstning 2003 sade svenskarna nej till EU:s eurosamarbete, EMU.

I det tidigare kapitlet skildrades arbetskraftsinvandringen fram till 1970-talet då flyktinginvandringen tog över. Sverige har tillsammans med Tyskland tagit emot flest flyktingar per capita i Europa. I augusti 2004 nådde befolkningen 9 miljoner. Omkring en femtedel av dessa är invandrare i första eller andra generationen.

De skandinaviska länderna brukar komma högt upp på välfärdslistor. I mars 2004 kunde man i tidningarna läsa om flera olika mätningar, här återges några:

I FN:s deprivationsindex sammanvägdes läskunnighet, fattigdom, långtidsarbetslöshet och livslängd. Sverige kom högst upp.

I ZUMA:s välfärdsindex mättes bl.a. BNP per invånare, rökning, trafikoffer, koldioxidutsläpp och buller. Sverige kom återigen etta.

EU-organet Europastiftelsen meddelade att svenskarna är näst nöjdast i Europa med sina liv - efter danskarna.

År 2000 öppnades Öresundsbron. Människor kan återigen ta sig fram och tillbaka till kontinenten ”landvägen” - något som inte skett sedan de första jägarna vandrade in!

Sid. 41 - 45. KAPITEL I: 1989 - idag

Sid. 41 - 43. En värld

Sid. 44. Mot nya tider?

Sid. 45. Tidslinjer

Epoken på ena handens fingrar:

1989: ”Murens fall” - kommunismen faller i Östeuropa
1991: Sovjetflaggan halas, 1991: borgerligheten till
regeringsmakten i Sverige, 1995: Sverige medlem av EU,
11 september 2001: terrorattackerna i USA

Världen med europeisk inriktning		Norden med svensk inriktning
Michail Gorbatjov till makten i Sovjetunionen	1985	
	1986	
	1987	
	1988	
”Murens fall” - kommunismen faller i Östeuropa	1989	
Fler partier än det kommunistiska tillåts i Sovjet, Kommunistpartiet i Jugoslavien sprängs	1990	
Sovjetflaggan halas och den ryska hissas, Kuwaitkriget	1991	De borgerliga till regeringsmakten
Strider i Jugoslavien 1991 - 95	1992	Valutakris
Tjeckoslovakien delas	1993	
	1994	Socialdemokraterna tillbaka till regeringsmakten, Ja i folkomröstning till EU, Estonia, Brons i VM
Daytonavtalet	1995	Sverige blir medlem av EU
	1996	
	1997	
	1998	
Strider i Kosovo 1998 – 1999 Serbien bombas av NATO	1999	Malaxermorden
	2000	Öresundsbron öppnar
11 september 2001: terrorattackerna mot World Trade Center i New York	2001	
	2002	
Nytt namn: ”Serbien och Montenegro”, Irakkriget inleds utan FN-stöd	2003	Nej i folkomröstning till EMU Utrikesminister Anna Lindh mördas
Bomber i Madrid	2004	Sveriges befolkning når 9 miljoner invånare Tsunami i Thailand
Bomber i London	2005	

1917 Ryska revolutionen **Uppgång och fall - några nedslag i Sovjetunionens historia**
1922 Sovjetunionen utropas
1924 Lenin dör
1936 - 1938 Moskvaprocesserna
1945 Andra världskriget slutar (och Kalla kriget tar vid)
1953 Stalin dör
1956 Upproret i Ungern slås ned
1957 Sputnik 1 blir den första satelliten i rymden
1961 Gagarin blir den förste att färdas ett varv runt jorden i en rymdfarkost
1962 Cubakrisen
1963 Sovjet tvingas att för första gången importera spannmål från Nordamerika
1968 Upproret i Tjeckoslovakien slås ned
1979 Sovjets 10-åriga krig i Afghanistan inleds
1985 Gorbatjov till makten
1989 Berlinmuren rivs
1991 Sovjetflaggan halas, den ryska hissas

ORDLISTA Förklaringar till vissa ord.

Abdikera avsäga sig tronen.

Adel samhällsgrupp med ärftliga privilegier som exempelvis kunde vara skattefrihet och företräde till statliga ämbeten.

Aristokrati fätalsvälde, adelsvälde.

Aristokratisk (hög)adlig, förnäm.

Avlat i katolska kyrkan efterskänkande av botgöring för synd.

Under senmedeltiden och i början av 1500-talet såldes avlatsbrev för pengar m.m.

Borgerskap ursprungligen borginvånare, näringsidkare i stad, särskild samhällsklass, den besuttna medelklassen.

Decentralisering motsatsen till centralisering som betyder koncentration av service eller makt till en viss punkt.

Despot enväldshärskare.

Envälde samling av makt till en person, ofta beteckning för kung med mycket makt och stor handlingsfrihet.

Feodalism länsväsende, förläning. Se *Vasall*.

Fjärrhandel handel som sker över vidsträckt geografiska områden.

Fonograf: anordning för mekanisk registrering och reproduktion av ljud med hjälp av en cylindrisk bärare.

Furstestaten eller fursteabsolutism, absolutism, benämning på den starka furstemakt som präglade många europeiska stater under 1500-, 1600- och 1700-talen. Absolutismens framväxt sammanhänger med den samhällsomvandling som leder till de moderna staternas tillkomst. Sverige under Gustav Vasas fasta ledning utgör ett typiskt exempel på den tidigmoderna statens framväxt i Europa, eller furtestaten som det också kallats, eller en ännu mer träffande beteckning är enhetsstaten. Ibland används också nationalstat men det behöver inte ha så mycket med nationalism att göra. Nationalstat kan nämligen också syfta på (utöver som här på en stat med en enhetlig förvaltning osv.) staters etniska och kulturella konstruktion och hör då mer hemma i ett 1800- och 1900-tals sammanhang.

Generalständerna Frankrikes riksförsamling med adel, präster och tredje ståndet, började inkallas från 1300-talet till 1614 - 15, 1789 års generalständer upphävde ständindelningen.

Homo sapiens sapiens är den nutida arten i människosläktet. En definition av art är att individerna inom samma art kan få gemensam könsduglig avkomma. Undergrupper inom arten är raser. Det är omdiskuterat huruvida det finns något som helst värde i att använda rasbegreppet när det gäller människan då det t.ex. visat sig att den genetiska variationen till över 85 % finns inom och inte mellan "raserna". Att utifrån något biologiskt rasbegrepp dra slutsatser om mentala egenskaper är direkt felaktigt.

Hyperinflation, se *Inflation*.

Inflation allmän prisstegring. Hyperinflation är överdriven och väldigt kraftig inflation.

Intressesfär se *Sfär*.

Indignation upprördhet, vrede, harm.

Järnridå teaterridå av järn som kan avskilja scenen från salongen om brand skulle uppstå. Winston Churchill använde begreppet för att beskriva delningen av Europa i öst och väst efter andra världskriget.

Kapitalism ekonomiskt system som utmärks av privat ägande, lönearbete, fri konkurrens där marknadsmekanismerna styr (produktionens inriktning och priserna bestäms av efterfrågan och utbud på marknaden), vinsten används inte för lyxkonsumtion eller improduktiva investeringar (t.ex. kyrkbyggen) utan satsas på ny och utvidgad verksamhet. Därmed är kapitalismen av naturen expansiv. Begreppet kapitalism blev allmänt i mitten av 1800-talet, men fenomenet har föregångare långt tillbaka i tiden i den klassiska antiken och under medeltiden. Från 1500-talet och framåt, med England som centrum, utvecklades vad som ibland kallas förkapitalismen eller handelskapitalismen. Den moderna kapitalismen/marknadsekonomi är byggd på teknik och industri.

Kapitulera ge upp.

Kaprustning växelvis ökning av den militära kapaciteten mellan två eller flera parter.

Kloning framställning av en klon, dvs. celler eller organismer med identiska arvsanlag.

Kommunism politisk åskådning som eftersträvar ett gemensamt ägande av produktionsmedlen. En revolution krävs för att störta den kapitalistiska staten och genomföra det klasslösa samhället. Marx och Engels *Kommunistiska manifestet* (1848) blev grunden för både kommunismen och socialismen och i början var gränsen mellan de två begreppen flytande. I Lenins marxistisk-leninistisk teori betecknar begreppet kommunsim det slutstadium i mänsklighetens utveckling, då klasser och utsugning har upphört och produktionsresultatet fördelas till alla efter behov. Lenins partiteori innebar att det behövdes yrkesrevolutionärer i ledningen för arbetarklassen, kommunistpartiet skulle ha en

ledande roll i samhället.

Konservatism politisk åskådning som har utformats i olika historiska situationer till försvar för hotade värden. Vill bevara, värnar traditionen och respekterar det beprövade, förändra för att bevara, motståndare till snabba revolutioner.

Konvertera övergå till annan religion.

Liberalism från ca 1800 benämning på en politisk åskådning som starkt betonar individens handlingsfrihet på alla områden. Därav följde krav på religions- och tryckfrihet, vidgad rösträtt och ibland också kvinnors lika rätt. Politiskt krävde man demokrati, handels- och näringsfrihet. Längst gick manchesterliberalismen, som motsatte sig alla statliga ingrepp i ekonomin. Socialliberalismen betonade att individerna måste skyddas mot övermäktiga ekonomiska krafter genom socialpolitisk lagstiftning. Nyliberalismen går mycket långt i fråga om misstro mot staten och tilltro till marknadskrafterna.

LO Landsorganisationen. Centralorganisation för Sveriges arbetares fackförbund och fackföreningar.

Maktbalans tanken att rivaliserande stater eller allianser med lika stor förmåga att förgöra varandra uppväger varandra och således avstår t.ex. från militära angrepp.

Marknadsekonomi ekonomiskt system som bl.a. präglas av fri konkurrens. Se vidare *Kapitalism*.

Militärjunta grupp officerare som olagligt har gripit makten.

Nationalförsamling fransk parlamentarisk församling.

Naturhushållning ekonomiskt system där pengar normalt inte används som bytesmedel. Hushållen byter varor och tjänster med varandra eller framställer själva vad de förbrukar.

Nyliberalism, se *Liberalism*.

Panslavism åskådning som betonar de slaviska folkens kulturella och ibland även politiska samhörighet.

Parlamentarism styrelsesätt där makten utgår från parlamentet (riksdagen). Regeringen sätts samman utifrån läget i riksdagen och är också ansvarig inför riksdagen. En kung ska inte tillsätta regeringen eller föra någon egen regeringspolitik.

Planekonomi planhushållning, ekonomiskt system som kännetecknas av en ofta detaljerad centralstyrning av en statlig myndighet, bl.a. i form av femårsplaner, främst i kommunistländer.

Privilegier undantagsförmån, se *Adel*.

Proletär person som tillhör proletariatet, de egendomslösa arbetarna som bara kan sälja sin arbetskraft.

Radikal, person som önskar långtgående, genomgripande, ibland omvälvande, förändringar.

Riksförsamling se *Generalständerna*.

Rön upptäckt, observation.

SAF Svenska Arbetsgivareföreningen, motsvaras idag av Svenskt Näringsliv.

SAP Sveriges socialdemokratiska arbetareparti.

Satellitstat stat som har en skenbar autonomi i förhållande till en annan dominerande stat, används särskilt om de av Sovjetunionen dominerade staterna i Östeuropa. De formellt självständiga staterna styrdes indirekt av Sovjetunionen. Jämför med månen som är en naturlig satellit till jorden.

Sfär kan avse ett klot men också område.

Skönja urskilja, ana.

Smådlig, som innehåller smådelar. Att småda: utsatta för grovt nedsättande omdömen eller tillmälen, skymfa.

Socialisering av jordbruket förstatligande, staten övertar ägandet eller kontrollen av något, i detta fall jordbruket.

Socialism ett brett begrepp med brokig historia, politisk uppfattning som kritiserar kapitalismen och förespråkar kollektiva lösningar.

Stånd samhällsgrupp med vissa lagliga rättigheter och skyldigheter i äldre samhällssystem. Särskilt använt om de fyra samhällsgrupper som representerades i riksdagen, ständsriksdagen. Bestämd form plural: stånden eller ständerna.

Ståndsprivilegier, se *Privilegier*.

Ständer se *Stånd*.

Ständerförsamling, se *Generalständerna*.

Teg ett mindre jordområde.

Tes påstående som försvaras.

Totalitära diktaturer, strävan efter total kontroll över allt och alla, använts om fascistiska och kommunistiska system under 1900-talet i Italien, Tyskland, Sovjetunionen m.fl. länder.

Treskifte tresäde, treskiftesbruk, ett system med träda vart tredje år vilket tillämpades i många jordbruksbygder från medeltiden till 1700 - 1800-talen.

Vasall läntagare som genom en trohetsed var knuten till en länsherre.

PERSONER Något om nämnda personer.

Adolf Fredrik 1710 - 71, svensk kung 1751 - 71.

Aischylos ca 525 - 456 f.Kr., grekisk dramatiker.

Alexander den store 356 - 323 f.Kr., kung i Makedonien från 336, erövrare av det persiska riket.

Allende, Salvador 1908 - 73, chilensk politiker, Chiles president 1970 - 73, marxist, dödades vid Pinochets statskupp.

Anckarström, Jacob Johan, 1762 - 92, avrättad som Gustav III:s mördare.

Aristoteles 384 - 322 f.Kr., grekisk filosof, lärjunge till Platon. En mångsidig tänkare som lade grunden till flera vetenskaper, främst logiken och biologin. För Västerlandet blev han den stora auktoriteten ända fram till renässansen.

Armstrong, Neil 1930 - , amerikansk astronaut, blev 21 juli 1969 den första människa som satte sin fot på månen. Färden till månen skedde med Apollo 11.

Augustus 63 f.Kr. - 14 e.Kr., hedersnamn ("den upphöjde") för Octavianus, Ceasars adoptivson. Roms förste kejsare, i praktiken enväldshärskare. Stor byggmästare och främjare av konst och litteratur m.m.

Batista, Fulgencio 1901 - 73, kubansk militär och politiker, kom till makten på 1930-talet. Valdes till president 1940 och avgick 1944 men återtog makten genom en statskupp 1952. Blandade populism och auktoritär styrelse, slutade som illa omtyckt diktator. Han störtades av Fidel Castro 1959. Batista flydde och levde sedan i exil.

Beethoven, Ludwig van 1770 - 1827, tysk tonsättare, född i Bonn, från 1792 verksam i Wien, representant för wienklassicismen och föregångsman för romantiken. Tidigt berömd som pianist och kompositör. Tilltagande dövhet som omkring 1818 blev nästan total. Bland verken märks t.ex. de nio stort anlagda symfonierna.

Bell, Alexander Graham 1847 - 1922, skotsk-amerikansk fysiolog, ursprungligen dövläroare, känd som telefonens uppfinnare (1876). Flera ungefär samtida konstruktioner förekom, men Bells var den som kom att användas.

Bellman, Carl Michael, 1740 - 1795, skald och den svenska visans förgrundsgestalt.

Bernadotte, Folke 1895 - 1948, greve, rödakorsledare, internationell medlare, mördad 1948.

Bernadotte, Jean Baptiste, se Karl XIV Johan.

Birger Jarl d. 1266, svensk inflytelserik statsman.

Birgersson, Magnus ca 1240 - 1290, svensk kung 1275 - 1290, tillnamnet "Ladulås" är inte samtida, det dyker upp först på 1400-talet. Son till Birger Jarl och Ingeborg Eriksdotter.

Birgitta, heliga Birgitta 1303 - 1373, Sveriges enda av katolska kyrkan erkända helgon. Den internationellt mest kända personen från Sverige under medeltiden. Fick påvens stadfästelse 1370 om att grunda birgittinorden. Moderklostret i Vadstena startades 1384 av en dotter. Birgitta kanoniserades (helgonförklarades) 1391.

Borg, Björn, född 1956. En av världens främsta tennisspelare, Wimbledonsegrare fem gånger (1976 - 1980) m.m.

Branting, Hjalmar 1860 - 1925, socialdemokratiens store ledare. Statsminister i flera omgångar. Kom in i riksdagen som förste och ende socialdemokrat 1897. Vid hans död 1925 hade partiet blivit landets största.

Burke, Edmund 1729 - 97, brittisk politiker, skriftställare och filosof. Skrev *Reflections on the Revolution in France* 1790, ett av de klassiska verken inom konservatismen.

Caesar, Gajus Julius 100 - 44 f.Kr., romersk politiker och fältherre, bl.a. Galliens (Frankrikes) erövrare. År 49 f.Kr. vände han mot Rom, bröt sina befogenheter när han överskred gränslöden Rubicon i norra Italien och lär då ha sagt: "Tärningen är kastad!" (ungefär: beslutet är fattat, nu finns ingen återvändo). Utnämndes till diktator på livstid. Införde den julienska kalendern, som med viss justering ännu gäller. Han knivhögs till döds den 15 mars 44 f.Kr. i Rom i en sammansvärjning ledd av hans egen skyddsling Brutus. Caesars sista ord lär, enligt William Shakespeares *Julius Caesar*, ha varit: "Et tu Brute" ("Även du, min Brutus"). Detta efter att ha sett sin gamle vän Brutus bland de sammansvurna. Enligt den romerske författaren Suetonius skulle Caesar har ropat på grekiska: "Även du mitt barn!". Det mer eller mindre latenta inbördeskrig som rått före Caesars makttillträde bröt nu öppet ut, där Caesars adoptivson Octavianus (se *Augustus*) gick segrande ur striden och därmed inleds kejsartiden. Caesar blev en titel som bars av de romerska kejsarna, ursprungligen för att markera släktsamband med Gajus Julius Caesars ätt. Ordet ingår som stam i titlarna kejsare, tsar och tyskans Kaiser.

Castro, Fidel 1927 - , kubansk politiker och revolutionär, Cubas ledare, till makten genom gerillakrig, störtade Batistaregimen 1959. Castros socialistiska politik ledde till ekonomisk blockad från USA:s sida och till beroende av främst Sovjetunionen.

Cato den äldre (d.ä.) 234 - 149 f.Kr., romersk statsman och författare, berömd är hans ständiga rekommendation som framfördes som slutord i alla anföranden oavsett ämne: "För övrigt anser jag att Karthago bör förstöras" (ceterum censeo Carthaginem esse delendam).

Celsius, Anders, 1701 - 44, astronomiprofessor i Uppsala.

Che Guevara, se *Guevara*

Chrustjov, Nikita (*Chrusjtjev*, *Khrusjtjev* m.fl. stavningar) 1894 - 1971, sovjetisk politiker, blev efter maktkamp efter Stalins död 1953 så småningom Sovjetunionens verkliga ledare till 1964 då han tvingades lämna sina poster.

Churchill, Sir Winston 1874 - 1965, brittisk politiker, journalist, författare, premiärminister i en samlingsregering 1940 - 45, kraftfull krigsledare, berömda manande tal. V-tecknet, av engelskans victory (seger), bildas med den uppräktade handens utspärrade pek- och långfinger. V-tecknet blev under andra världskriget en symbol för de allierade, särskilt britterna, lanserat inte minst av Churchill. Premiärminister igen 1951, avgick 1955 på grund av ålder. Nobelpris i litteratur 1953, främst historiska verk, bl.a. om de båda världskrigen.

Columbus, Christofer 1451 - 1506, italiensk sjöfarare i spansk tjänst, ville finna en kortare väg till Indien genom att segla västerut över Atlanten. Avseglade 1492 med tre skepp (Columbus på ledarskeppet Santa Maria). Amerikas "upptäckare". Spekulationer om tidigare kontakter med Amerika finns (t.ex. anses det säkerställt att nordeuropeiska vikingar gjorde landstigningar ca år 1000). Men efter Columbus kom stora bestående förändringar genom kolonisation m.m.

Dacke, Nils, död 1543, småländsk bonde, ledare för det stora "Dackeupproret" mot Gustav Vasa 1542-43.

da Gama, Vasco ca 1469 - 1524, portugisisk upptäcktsresande, mest känd för sin upptäckt av sjövägen till Indien, reste 1497 och rundade Afrika och nådde Indien året efter.

da Vinci, Leonardo, se *Leonardo*.

Darwin, Charles 1809 - 82, engelsk naturforskare. Hans epokgörande teori, evolutionsteorin, om arternas uppkomst genom ett naturligt urval framlades 1859 i arbetet *On the origin of species* (*Om arternas uppkomst*).

de la Gardie, Magnus Gabriel, 1622 - 1686, greve, ämbetsman, rikskansler m.m. Grundade "nya staden" i Lidköping 1670. En staty av Magnus Gabriel de la Gardie står idag på torget i Lidköping.

de Laval, Gustaf, 1845 - 1913, ingenjör och industriman, född i Orsa.

Diderot, Denis 1713 - 84, fransk författare och upplysningsfilosof. Var med och utgav den stora *Encyklopedin* (35 band, 1751 - 80), vari han själv skrev en mängd artiklar.

Edén, Nils, 1871-1945, liberal politiker, historiker, statsminister 1917 - 20.

Edison, Thomas Alva 1847 - 1931, amerikansk uppfinnare av en lång rad konstruktioner. Epokgörande var fonografen (1877) och koltrådslampan (1880). Bidrog vidare till telegrafins, telefonins och filmteknikens utveckling.

Einstein, Albert 1879 - 1955, tysk-schweizisk-amerikansk fysiker, född i Ulm i sydvästra Tyskland, nobelpris, utformade relativitetsteorin m.m., förgrundsgestalt inom den moderna fysiken.

Engelbrekt Engelbrektsson, född troligen på 1390-talet - 1436, svensk bergsman och frälseman, ledare för upproret 1434.

Engels, Friedrich 1820 - 95, tysk socialistisk teoretiker, kompanjon med Marx, se *Marx*.

Ericsson, L M, Lars Magnus, 1846 - 1926, den svenska telefonindustris grundare. Han föddes i Värmskogs socken i Värmland.

Erik XIV 1533 - 1577, svensk kung 1560 - 68.

Erlander, Tage, 1901 - 85, socialdemokratisk politiker, statsminister 1946 - 69. Han var född i Ransäter i Värmland och blev med åren något av en folkjär landsfader. 1956 lanserade han i en riksdagsdebatt begreppet "det starka samhället". Olof Ruin skriver i *Nationalencyklopedin*:

"Hans statsministertid sammanfaller med de år då den svenska välfärdsstaten nådde sina största framgångar och den svenska modellen väckte störst positiv uppmärksamhet."

Franco, Francisco 1892 - 1975, spansk militär och politiker, ledare för de högerkrafter och de nationalistiska styrkorna som segrade i spanska inbördeskriget (1936 - 39) och från 1939 till sin död Spaniens statschef och i praktiken diktator med den fascistliknande Falangen som enda politiska parti.

Frank, Anne 1929 - 45, tysk judisk flicka, känd för sin efterlämnade dagbok om bl.a. hur familjen höll sig gömd i två år (1942 - 1944) i en lägenhet i Amsterdam innan de upptäcktes. Hon dog i koncentrationslägret Bergen-Belsen. Hennes dagboksanteckningar gavs ut av fadern, "Anne Franks dagbok" (1947) och har översatts till mer än 50 språk.

Franz Ferdinand 1863-1914, österrikisk ärkeherzog,

tillsammans med sin hustru, Sophie von Chotek, mördad i Sarajevo 28 juni 1914, vilket kom att bli den omedelbara orsaken till första världskrigets utbrott.

Fredrik I 1676 - 1751, kung av Sverige 1720 - 51.

Fredrik av Hessen, se *Fredrik I*

Fredrik den store (Fredrik II) 1712 - 86, kung av Preussen från 1740. Expanderade Preussen. Upplyst despot, umgicks bl.a. med upplysningsfilosofen Voltaire.

Freud, Sigmund 1856 - 1939, österrikisk läkare och författare, grundare av psykoanalysen. Flydde till London 1938 p.g.a. sin judiska börd. Epokgörande teorier om barndomsupplevelsernas betydelse och om det undermedvetnas roll i själslivet samt om möjligheten att utforska det genom drömtydning och fritt associerande. Betonade sexualitetens och aggressionernas betydelse vid neobildning. Böcker: t.ex. *Drömtydning* (1900) och *Orientering i psykoanalysen* (1-2, 1917, 1932).

Gagarin, Jurij 1934 - 68, sovjetisk rymdfarare, flygmilitär. Han var den första människa som färdades i en rymdfarkost runt jorden (12 april 1961).

Galilei, Galileo 1564 - 1642, italiensk naturforskare, fysiker och astronom. Skicklig experimentalfysiker, betonade att varje hypotes om naturen kan provas genom mätningar och iakttagelser, en av banbrytarna för den moderna naturvetenskapen. Studerade bl.a. kroppars fallrörelse, var den förste som utnyttjade kikare för astronomiska iakttagelser (upptäckte bl.a. fyra av Jupiters månar). Anslöt sig till Kopernicus lära och kom i konflikt med kyrkan vars monopol på sanning ansågs hotad. Under hot om tortyr tvangs han avsvära sig sina irläror. Att han trotsigt skulle ha mumlat "och likväl rör hon sig" (om jorden) är dock obevisat. Domen blev livstids husarrest. Galilei kunde trots detta fortsätta sitt vetenskapliga arbete. 1993 annullerade katolska kyrkan officiellt domen över Galilei.

Gandhi, Mohandas Karamchand 1869 - 1948, indisk politisk och andlig ledare med hederstiteln *mahatma* (sanskrit, stor själ). Folkledare i Indien som förespråkade icke-våldsprincipen, enkel livsföring (symboliserat med ett dagligen spinnna på spinnrock) och som använde fasta som politiskt påtryckningsmedel. Organiserade kampanjer mot britterna med början på 1920-talet. Flera fängelsevistelser. Mördades av hindufanatiker.

Goebbels, Joseph 1897 - 1945, tysk nazistisk politiker. Från 1933 chef för propagandaministeriet. Som skicklig och skrupelfri demagog byggde han upp en ytterst effektiv propagandaapparat och organiserade parader och massmöten.

Gorbatsjov, Michail 1931 -, Sovjetunionens ledare från 1985. Tog initiativ till långtgående nedrustningar. Drog bort trupperna från Afghanistan. Förordade reformpolitik i Sovjet, "perestrojka", (förändring), vilket skulle åstadkommas bl.a. genom "glasnost" (öppenhet). Avskaffade kommunistpartiets ledande roll 1990. Makten gled honom ur händerna och han avgick den 25 december 1991 då Sovjetunionen i praktiken hade upphört att existera. Det nya Rysslands starke man skulle komma att bli Boris Jeltsin.

Guevara, Ernesto ("Che"), 1928 - 1967, revolutionär och gerillaledare av argentinsk börd. Ledande i den kubanska revolutionen 1959, innehade sedan flera höga poster på Cuba som han lämnade 1965 för att fortsätta den revolutionära kampen på andra håll i världen. Sköts av boliviansk militär när han försökte driva fram en bonderevolt i Bolivia. Efter sin död har han i en del vänsterkretsar kommit att betraktas i ett nästan romantiserat skimmer.

Gustav II Adolf 1594 - 6 november 1632, svensk kung 1611 - 32.

Gustav III, 1746 - 1792, svensk kung 1771 - 92.

Gustav IV Adolf, 1778 - 1837, Sveriges kung 1792 - 1809.

Gustav V 1858 - 1950, Sveriges kung 1907 - 1950.

Gustav Vasa (Gustav Eriksson, Gustav I) 1496 - 1560, svensk kung 1523 - 60.

Gutenberg, Johann ca 1400 - 1468, tysk borgare från Mainz. Uppfann ett gjutinstrument för tillverkning av lösa metalltyper för sättning och tryckning av böcker.

Hansson, Per Albin, 1885 - 1946, socialdemokratisk politiker, statsminister 1932-46 (utom sommaren 1936), även statsråd 1920, 1921-23 och 1924-26, partiordförande 1925-46, riksdagsledamot (andra kammaren) 1918-46. Född utanför Malmö. Med sin lugna radoröst och som samlande gestalt under beredskapsåren kom han att bli "Per Albin" med svenska folket och få en landsfadersroll.

Hitler, Adolf 1889 - 1945, tysk politiker och diktator, född i Braunau i Österrike, misslyckade målarstudier, korpral i tyska armén under första världskriget, ledare för det nazistiska partiet 1921, misslyckad statskupp 1923 ("ölkällarkuppen"). I boken *Mein Kampf* ("Min kamp") berättar Hitler om sitt liv och sin syn på tysk politik, världsåskådningen baseras på aggressiv

nationalism (tyskarna som "ariskt" herrefolk), antisemitism och förakt för demokratin. Eller som historikern Klas-Göran Karlsson sammanfattar det i boken *Europa och världen under 1900-talet*: "...författade Hitler sitt huvudverk "Mein Kampf", ett politiskt manifest som förespråkade tysk upprustning, tysk expansion österut, självförsörjning, undertryckande av kommunister och utrotning av judar. Det övergripande temat var Tysklands återuppståndelse och revansch."

Hitler blev rikskansler 1933, statschef från 1934. Expansiv utrikespolitik, inledde andra världskriget med anfallet på Polen 1939, Tyskland erövrade stora delar av Europa. Lät upprätta koncentrationsläger och inledde utrotningen av judar och andra "icke önskvärda" människor. Tyskland förlorade mark i kriget, Hitler begick självmord i Berlin den 30 april 1945.

Homer enligt grekisk tradition den blinde författare på 700-talet f.Kr. som skrivit *Iliaden* och *Odysséen*.

Jernberg, Sixten, född 1929, längskidåkare, 9 OS medaljer m.m.

Jesus Kristus kristendomens centralgestalt, av de kristna betraktad som Guds son och världens frälsare. Det centrala i Jesu lära är bl.a. kärleken till Gud och till vår nästa.

Johan III 1537 - 1592, svensk kung från 1568 - 1592.

Johansson, Bernt, född 1953, cyklist, tog guld i det individuella landsvägslöppet vid OS 1976 m.m.

Johansson, Ingemar ("Ingo"), född 1932, boxare, professionell världsmästare i tungvikt 1959 - 60, europamästare m.m.

Johansson, Johan Petter, 1853 - 1943, uppfinnare och industriman, "Johansson med tången". Han föddes i en torparfamilj. Han konstruerade bl.a. en ställbar rörtång (patent 1888) samt en skiftnyckel (patent 1891 och 1892). Sådana fanns tidigare, men Johansson konstruktion blev förebilden för den moderna skiftnyckeln. Hans verktygskonstruktioner marknadsfördes av B.A. Hjorth & Co. och blev grunden för Bahco och de välkända Bahco-verktygen.

Johnson, Lyndon B(aines) 1908 - 73, amerikansk politiker (demokrat), president 1963 - 1969. Var vicepresident 1961 - 63 och blev automatiskt president efter mordet på Kennedy 1963. Han övertog Kennedys reformprogram, och under parollerna "kriget mot fattigdomen" och "det stora samhället" (the Great Society) genomfördes till en början framgångsrika reformer inom hälsovård, undervisning och socialhjälp. Medborgarrättslagen 1964 som förbjöd all rasdiskriminering var en milstolpe för de svartas rättigheter. Johnson omvaldes efter en jordskredsseger 1964. Vietnamkriget kom emellertid att stoppa mycket av Johnsons reformplaner. Ställde inte upp till omval efter kritik både i USA och utomlands mot upptrappningen av Vietnamkriget.

Karl IX 1550 - 1611, svensk kung formellt från 1604 (reellt från 1599) till 1611.

Karl X Gustav 1622 - 1660, svensk kung 1654 - 1660.

Karl XI 1655 - 1697, svensk kung 1660 - 1697.

Karl XII 1682 - 30 november 1718, svensk kung 1697 - 1718.

Karl XIII, 1748 - 1818, kung av Sverige 1809 - 1818.

Karl XIV Johan 1763 - 1844, kung av Sverige och Norge 1818 - 1844.

Karl den store, Karl I, (franska Charlemagne) 742 - 814, av ätten karolinger, frankisk kung från 768 och romersk kejsare från 800. En av medeltidens största härskare i Europa, lär även varit en lång och kraftigt byggd man.

Kreuger, Ivar, 1880 - 1932, företagsledare och finansman.

Karlsson, Nils "Mora-Nisse", född 1917, skidåkare, OS guld på 50 km 1948, 9 segrar i Vasaloppet (1943 - 53) m.m.

Kennedy, John F(itzgerald), 1917 - 63, amerikansk politiker (demokrat), president 1961 - 63. Många såg i honom ett löfte om förnyring och förnyelse i politiken. Sociala reformförslag och medborgarrättsprogram strandade på kongressens motstånd. Utrikespolitisk framgång genom Cubakrisen 1962. Sköts till döds i Dallas 22 november 1963.

Keynes, John Maynard 1883 - 1946, brittisk nationalekonom, en av 1900-talets mest inflytelserika. Keynes tolkade lågkonjunkturerna, t.ex. 1930-talets ekonomiska depression och höga arbetslöshet, som underkonsumtionskriser, ett symptom på en brist på köpkraft bland allmänheten. Genom att underbalansera budgeten under nedgången skulle staten skapa ett efterfrågetillskott som fick konjunkturen att vända uppåt och arbetslösheten att minska. I gengäld skulle budgeten överbalanseras under högkonjunkturer för att dra in det köpkraftsöverskott som fick ekonomin att överhettas. Dessa åsikter låg i tiden och förfäktades, delvis oberoende av Keynes, bl.a. i Sverige av den s.k. Stockholmskolans ekonomer. I många industriländer fortsatte man att i enlighet med den etablerade ekonomins recept försöka svälta sig ur krisen, och först genom andra världskrigets framtvungade köpkraftsexpansion hävdes nedgången. Sitt verkligt stora och praktiska genomslag fick Keynes idéer först under 1940- och 50-talen. Idéerna kom att

kritiseras av de som betonade inflationsbekämpning, de som var mot statliga ingripanden i ekonomin och som förespråkade mer ren marknadsekonomi.

King, Martin Luther, 1929 - 68, svart amerikansk medborgarrättskämp, baptistpräst. King ledde från mitten av 1950-talet kampen för de svartas medborgerliga rättigheter i sydstaterna. Försvarade ihärdigt sin kristna icke-våldslinje, även mot svarta radikala förespråkare för våldsaktioner. 1963 organiserades en stor protestmarsch med hundratusentals deltagare i Washington D.C. Där höll King sitt berömda tal *I have a dream* (Jag har en dröm). 1964 fick han Nobels fredspris. Martin Luther King mördades i Memphis, Tennessee, i april 1968 av James Earl Ray.

Konstantin (Konstantin den store) ca 285 - 337, romersk kejsare, gynnade kristendomen.

Kopernikus (Copernikus), Nicolaus 1473 - 1543, polsk astronom. Hävdade att jorden roterar kring sin axel och att den är en planet som kretsar runt solen m.m., en då omvälvande världsbild.

Kristian II 1481 - 1559, i Sverige ibland kallad "Kristian Tyrann", kung av Danmark-Norge 1513-23, av Sverige 1520-23 (endast formellt till 1523).

Kristina 1626 - 1689, drottning av Sverige 1644 - 54. Begravd i Peterskyrkan i Rom.

Lagerlöf, Selma, 1858 - 1940, författare till bland annat *Gösta Berlings saga* och *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* m.m.

Lenin (egentligen Uljanov), Vladimir Iljitj 1870 - 1924, rysk och sovjetisk politiker och marxistisk teoretiker, i landsflykt 1900 - 1917, bolsjevikernas ledare från 1903 efter sprängningen av den ryska socialdemokratin, Rysslands diktator från 1917, efter hans död uppstod en enorm personkult.

Leonardo da Vinci 1452 - 1519, italiensk konstnär, målare, skulptör, arkitekt, naturforskare, uppfinnare; mångsidigt universalgeni. Berömda målningar som *Nattvardens* och *Mona Lisa*. Anatomiska skisser och naturteckningar. Utkast till uppfinningar som dykarklocka, cykel och apparater för flygning m.m.

Lewenhaupt, Adam Ludwig, 1659 - 1719, greve, militär, general av infanteriet 1706.

Lincoln, Abraham 1809 - 1865. USA:s president 1861 - 1865. Kämpade för unionens enhet under amerikanska inbördeskriget. Han var motståndare till slaveriet. Under intryck av folkstämningen i Nordstaterna proklamerade han slaveriets avskaffande 1862. Detta stadfästes av kongressen 1864. Lincoln omvaldes 1864. Han mördades av en syndstatsfanatiker, J. W. Both 1865. Lincoln memorial är en jättestatyi i Washington.

Lindh, Anna, 1957 - 11 september 2003. Socialdemokratisk utrikesminister som mördades på varuhuset NK i Stockholm.

von Linné, Carl, 1707 - 1778, naturforskare. Redan som ung nådde han världsröyk och framstår som Sveriges mest berömda naturvetenskapsman.

Ludvig XIV, 1638 - 1715, fransk kung, förkroppsligade enväldet, lät bygga Versailles, kallades "kung Sol".

Luther, Martin, 1483 - 1546, tysk reformator.

Mandela, Nelson född 1918, anslöt sig 1944 till ANC (African National Congress), greps 1962 och dömdes 1964 till livstids fängelse för försök att med våld omstörta den sydafrikanska staten. I februari 1990, efter nära 28 år i ofrihet, frigavs han av president F.W. de Klerk, som också tillät ANC. Nobels fredspris 1993 delat med de Klerk. Mandela var Sydafrikas president 1994 - 99.

Mao Zedong 1893 - 1976, kommunistledare i Kina. Den siste kejsaren hade tvingats abdikera 1912 och republik utropades. Oroligheter följde. Mao blev ledande inom Kinas kommunistiska parti från 1935 och blev den som efter inbördeskrig före och efter andra världskriget grundade den kommunistiska Folkrepubliken Kina 1949. Mao kom att styra Kina fram till sin död. Startade jordreformer, 1958 genomfördes en våldsam industrialiseringskampanj i form av femårsplanen "det stora språnget" med kollektivt ägande m.m. Mao utvecklade sin socialistiska ideologi i en rad skrifter, vida spridd blev på 1960-talet citatsamlingen *Maos lilla röda*. "Kulturrevolutionen" var en rörelse i Kina från 1966 till i huvudsak 1969 men som hade verkningar fram till Maos död. Rörelsen grundade sig på motsättningar inom kommunistpartiet. Mao-troga anklagade andra vilket kom att leda till utrensningar och förföljelser. Mao blev föremål för en enorm personkult, närmast en avgudadyrkan.

Margareta 1353-1412, regerande drottning av Danmark, Norge och Sverige.

Marx, Karl 1818 - 1883, tysk socialistisk teoretiker, inflytelserik kritiker av kapitalismen. Marxismen bygger på den materialistiska historieuppfattningen som hävdar att utvecklingen bestäms av produktionsförhållandena. En hörnsten var klasskampen: "Alla hittillsvarande samhällens historia är en

historia om striden emellan samhällsklasserna" (Kommunistiska manifestet). Medlet för att nå målet, det klasslösa samhället, var att ta makten över produktionsmedlen och kontrollen över samhällets överskott. Kända skrifter är *Kommunistiska manifestet* (med kompanjonen Friedrich Engels) och *Kapitalet* (del 1 1867). Marx vistades från 1849 i London. Hans död uppmärksammades knappast av samtiden men hans lära har senare i stor utsträckning påverkat politik och vetenskap.

Montesquieu, Charles de Secondat 1689 - 1755, fransk filosof, baron. Montesquieus "maktfördelningslära" krävde en uppdelning av statsapparaten i tre oberoende "makter", den verkställande, den lagstiftande och den dömande, av vilka endast den lagstiftande var vald. Hans lära fick stort inflytande på Västerlandets politiska tänkande, bl.a. på USA:s författning.

Montgomery, Bernard Law, 1887 - 1976, brittisk militär, fältmarskalk 1944. Montgomery var 1940 chef för en armékår i Frankrike. 1942 planerade och ledde han tillsammans med Harold Alexander slaget vid el-Alamein, då den tyske pansargeneralen Rommel besegrades m.m.

Mora-Nisse, se *Karlsson, Nils*

Mozart, Wolfgang Amadeus 1756 - 1791, österrikisk tonsättare, wienklassicist med personlig stil, turnerade och komponerade redan som sexåring. Mycket stor produktion, klassiska mästerverk.

Muhammed (Mohammed), ca 570 - 632, arabisk profet, islams grundare. Islam som religion har sitt ursprung i Muhammeds verksamhet i Mecka och Medina på den Arabiska halvön. Fick uppenbarelse av ängeln Gabriel att förkunna den sanna läran: Allah är en och Muhammed hans profet. Hans visioner är samlade i Koranen.

Mussolini, Benito 1883 - 1945, den italienska fasciströrelsens grundare (1919) och ledare. Italiens faseringschef 1922 - 43, från 1925 diktator med titeln "Il Duce" (Ledaren). Expansiva stormaktsambitioner, erövrade t.ex. Abessinien (Etiopien) 1935 - 36. 1936 pakt med Tyskland, "axeln Rom - Berlin". Mussolini avsattes och fängslades 1943, befriades av tyskarna, men tillfångatogs av partisaner och avrättades.

Månsdotter, Karin 1550 - 1612, svensk drottning. Karin Månsdotter var dotter till en soldat av uppländsk bondesläkt och blev kammarjungfru hos Erik XIV:s syster Elisabet. Gift med Erik XIV 1567.

Napoleon, Bonaparte 1769 - 1821, fransmännens kejsare 1804 - 14 och 1815. I rädsla för franska revolutionens idéer slöt flertalet europeiska stater upp mot Frankrike. I dessa krig gjorde Napoleon militär karriär. 1799 genomförde Napoleon en militärkupp, vilket innebar slutet på franska revolutionen och folkförsamlingarnas maktutövning. Utan att uttryckligen avsvära sig revolutionsidealen styrde Napoleon enväldigt. Revolutionens lagstiftningsarbete fullbordades genom utfärdandet av *Code Civil* (även kallad *Code Napoléon*) 1804. Samma år 1804 lät han utropa sig till fransmännens kejsare och kröntes. Många framgångar i de fortsatta krigen ledde till att Frankrikes värde växte. 1812 års fälttåg mot Ryssland började också lovande, men vintern kom och under återtåget dog nästan hela armén av köld, svält och sjukdomar. Detta innebar vändpunkten för Napoleon. Sedan de allierade stormakterna segrat vid Leipzig 1813 fördes kriget allt närmare och in i Frankrike. I april 1814 tvingades Napoleon av sina marskalkar att abdikera. De allierade lät honom behålla kejsartiteln och tilldelade honom ön Elba som furstendöme. I mars 1815 återvände han och lyckades tack vare sin popularitet utan strid återta makten under "de hundra dagarna". Stormakterna motsatte sig emellertid bestämt Napoleons återkomst, och efter att ha förlorat slaget vid Waterloo 18 juni 1815 abdikerade han för andra gången. Som britternas fånge fördes Napoleon till ön Saint Helena i Sydatlanten, där han avled 1821.

Newton, Sir Isaac 1642 - 1727, engelsk fysiker, astronom, matematiker och naturvetenskapsman, skaparen av den "klassiska" eller "newtonska" fysiken. Han beskrev den allmänna gravitationslagen. Med sina rörelselagar sammanfattade och preciserade han de rön som Galilei m.fl. fört fram och utvecklade därmed den teoretiska mekanikens principer. Newtons huvudverk är *Principia* från 1687. Enligt traditionen såg Newton ett äpple falla från trädet i föräldragodsets trädgård, varvid han i ett slag skall ha insett att samma kraft som drar äpplet mot jorden också håller fast himlakropparna i deras banor. Så här skriver docent Sten Högnäs i sin bok *Idéernas historia*: "Hur är det med historien om Isaac Newton och äpplet? Newton sägs ju ha fått idén till sin gravitationsteori när han såg ett äpple falla. Länge ansågs historien påhittad, men den verkar faktiskt vara sann. En yngre bekant till Newton, William Stukeley, skriver i sina memoarer (1752) hur han den 15 april 1726 besökte den gamle vetenskapsmannen. Efter middagen dricker de te i trädgården

under ett äppelträd. Newton berättar då hur han precis här hade fått idén: 'It was occasion'd by the fall of an apple, as he sat in a contemplative mood', skriver Stukeley."

Nobel, Alfred, 1833 - 1896, uppfinnare, kemist och donator. Nobelpriset delades ut första gången 1901.

Oscar II 1829 - 1907, kung av Sverige 1872 - 1907 och av Norge 1872 - 1905.

Otto den store 912 - 973, tysk-romersk kejsare från 962.

Oxenstierna, Axel, 1583 - 1654, greve och statsman.

Palme, Olof, 1927 - 28 februari 1986 (mördad på öppen gata i Stockholm), socialdemokratisk politiker, statsminister 1969 - 76 och 1982 - 1986.

Perikles ca 490 - 429 f.Kr., ledande atensk statsman.

Pinochet, Augusto, 1915 -, chilensk militär och politiker, president (diktator) 1973 - 89. Hans diktatur drev hundratalsentals människor i landsflykt och tusentals döddes, främst inom vänstern och fackföreningarna.

Platon 427 - 347 f.Kr. Grekisk filosof. Sokrates lärjunge. Känd för bl.a. uppfattningen att sinnevärlden är en skuggbild av den absoluta idévärlden.

Polhem, Christopher, 1661 - 1751, uppfinnare och industriman, "den svenska mekanikens fader". Polhem föddes på Gotland. Förre adlandet 1716 hette han Polhammar.

Pol Pot (egentligen *Saloth Sar*) 1928 - 1998, från 1962 ledare för det kambodjanska kommunistpartiet, vars gerilla, de röda khmererna, tog makten i landet 1975. Under Pol Pots kinastödda regim inrättades en brutal tvångsstat i syfte att skapa ett klasslöst bondesamhälle; ett par miljoner människor mördades eller svält ihjäl. 1979 fördrev vietnamesiska styrkor de röda khmererna. Pol Pot ledde gerillakampen mot den vietnamstödda regeringen och var de röda khmerernas ledare fram till 1985, kanske ännu längre. 1997 dömdes han till livstids fängelse för "brott mot folket".

Presley, Elvis 1935 - 77, amerikansk rocksångare, en av världens största popidoler. Utmanande och stilbildande, en modern stageperformer av sin tid, blev symbol för tidens revolterande ungdom, en roll som han också spelade i sina tidigaste filmer.

Princip, Gavrilo 1894 - 1918, bosnien-serbisk nationalist, mördade 1914 Österrike - Ungerns tronföljare ärkehertig Franz Ferdinand och dennes gemål i Sarajevo, vilket ledde till första världskrigets utbrott.

Rommel, Erwin 1891 - 1944, tysk militär, generalfältmarskalk 1942. Framgångsrik som ledare för de tyska och italienska styrkorna i Nordafrika 1941 - 43 m.m. Han tvangs i oktober 1944 begå självmord på grund av delaktighet i 20 juli-attentatet mot Hitler. För syns skull fick han en ståtlig statsbegravning.

Romulus staden Roms mytiske grundare och förste kung, son till krigsguden Mars och tvillingbror till Remus.

Reagan, Ronald 1911 -, USA:s president (republiken) 1981 - 89. Arbetat som filmskådespelare (bl.a. som cowboyhjärte). Betonade som president USA:s säkerhet, genomdrev en stark militär upprustning och lanserade en nyliberal marknadsekonomi ("reaganomics") med små statliga bidrag och stora skattesänkningar. Toppmöten med Sovjets Gorbatjov 1985-88, avtal om rustningsbegränsningar. På höjden av sin karriär åtnjöt han en stor popularitet, befast av skickligt genomförda TV-framträdanden.

Roosevelt, Franklin D(elano), 1882 - 1945 (död 12 april), amerikansk politiker (demokrat), president 1933 - 45. Valdes på sitt sociala reformprogram, the new deal. Mycket populär, omvaldes med stor majoritet tre gånger (mot reglerna, unikt i USA, på grund av kriget). Hans sociala reformpolitik lämnade bestående spår och hans betydelse för krigsmoralen var stor. Roosevelt ledde med stor energi krigsansträngningarna, mot slutet dock alltmer tård av sjukdom. Roosevelt deltog tillsammans med Stalin och Churchill i toppmöten under krigets senare del, bl.a. i Jalta i februari 1945, då han redan var dödsdömd.

Rousseau, Jean-Jacques 1712 - 78, schweizisk-fransk författare och kulturfilosof.

Röntgen, Wilhelm Conrad, 1845 - 1923, tysk fysiker, upptäckte 1895 röntgenstrålningen, som han kallade X-strålar. Tog emot det första nobelpriset i fysik 1901.

Scheele, Carl Wilhelm, 1742 - 1786, kemist och apotekare. Framställde och identifierade före Priestley syre som ett specifikt kemiskt ämne och visade oberoende av andra att luft inte är ett grundämne utan sammansatt av syre och kväve.

Sigmund 1566 - 1632, kung av Polen från 1587 och av Sverige 1592 - 99.

Smith, Adam 1723 - 90, skotsk filosof och ekonom, grundare av den klassiska nationalekonomin. Förordade frihandel och arbetsdelning, motståndare till merkantilismen. Klassiskt verk: *Wealth of Nations* 1776 (Nationernas välbefinnande).

Sokrates 470 - 399 f.Kr. Grekisk filosof. I samtal sökte han

genom vägledande frågor "förlösa" kunskapen och få människor att tänka rätt, "sokratisk metod". Han anklagades för att vilseleda ungdomen m.m. och dömdes till att tömma en giftbägare.

Sokrates efterlämnade inga skrifter, men han är känd genom flera författare bl.a. lärjungen Platons dialoger. Sokrates hustru hette Xantippa.

Solzjenitsyn, Aleksandr 1918 - 2008, rysk författare. Han deltog i andra världskriget och befann sig i arbetsläger 1945 - 53 för sin stalinkritik vilket var bakgrunden till *En dag i Ivan Denisovitjs liv* (1962) och *Gulagarkipelagen* (1973 - 76). Nobelpristagare 1970 (han kunde hämta priset först 1974), utvisad 1974, bosatt i USA, återvände till Ryssland 1994.

Spartacus död 71 f.Kr., kom till Italien som slav och utbildades till gladiator, blev ledare för ett slavuppror i romarriket 73 f.Kr.

Staaft Karl, 1860 - 1915, liberal politiker, statsminister 1905 - 06 och 1911 - 14.

Stalin, Josef 1879 - 1953 (egentligen Josef Vissarionovitj Djugasjvili. Pseudonymen Stalin betyder "stålmannen"). Efter Lenins död 1924 gjorde han sig successivt till Sovjetunionens ledare och diktator. Hade en särskild uppmärksamhet maktkamp med Trotskij som till slut mördades. Stalin tonade ned det världsrevolutionära programmet, socialismen skulle först byggas i Sovjetunionen. På 1930-talet genomdrevs en brutal och snabb industrialisering, kollektivisering av jordbruket, massdeportationer av storbönder, likriktning av kulturlivet och utrensningar av motståndare. Stalin ledde krigsinsatserna under andra världskriget och grundlade Sovjetunionens ställning som supermakt. Fortsatte efter andra världskriget att förfölja verkliga och inbillade motståndare. Föremål för stor personkult.

Stenmark, Ingemar, f. 1956, utförsåkare på skidor, en mängd meriter bl.a. 86 segrar i världscupen. Han vann den totala cupen tre gånger (1976-78) m.m.

Strindberg, August, 1849 - 1912, författare till bland annat *Mäster Olof*, *Röda rummet*, *Tjenesteqvinnans son*, *Fadren*, *Fröken Julie*, *Inferno*, *Hemsöborna*, *Gustav Vasa*, *Ett drömspel*, m.m. Ofta betraktad som den störste författaren i svensk litteratur.

Sture, Sten, d.y., den yngre, 1492 (eller 1493) - 1520, svensk riksföreståndare från 1512 - 1520. Sten Sture blev dödligt sårat i ett slag mot danskarna 19 januari 1520 på Åsundens is i höjd med Skottek 3 km söder om Ulricehamn. Sten Sture avled på Mälarens is på väg till Stockholm. Efter detta besatte de danska trupperna större delen av Sverige.

Svan, Gunde, född 1962, ett flertal OS- och VM medaljer, vann världscupen fem gånger (1983/84-88/89).

Tacitus ca 55 e.Kr. - efter 117, romersk ämbetsman och historiker.

Thatcher, Margaret 1925 -, brittisk politiker, ledare för det konservativa partiet 1975 - 90 och landets första kvinnliga premiärminister 1979 - 90. För sin viljestyrka och uthållighet kallades Thatcher "järnlady".

Ulrika Eleonora d.y. 1688 - 1741, regerande drottning av Sverige 1719 - 20, dotter till Karl XI och Ulrika Eleonora d.ä.

Wallenberg, A.O., André Oscar, 1816 - 86, bankman, politiker och publicist, grundare av den wallenbergska finansdynastin.

Washington, George 1732 - 1799, USA:s förste president 1789 - 1797.

Watt, James 1736 - 1819, brittisk (skotsk) instrumentmakare och uppfinnare. Förbättrade och utvecklade ångmaskinen som var ett viktigt inslag i den industriella revolutionen.

Wenström, Jonas, 1855 - 93, elektrotekniker och uppfinnare. Viktigt inslag var utvecklingen av systemet för elektrisk kraftöverföring med trefas växelström.

Vilhelm II 1859 - 1941, tysk kejsare (den sista) och preussisk kung 1888 - 1918, abdikerade efter Tysklands nederlag i första världskriget och flydde till Nederländerna.

Vilhelm Erövraren ca 1028 - 1087, hertig av Normandie 1035, kung av England från 1066.

Wilson, Woodrow, 1856 - 1924, amerikansk politiker (demokrat), USA:s president 1913 - 21.

Wingquist, Sven, 1876 - 1953, ingenjör, uppfinnare och industriman, förknippas med utvecklandet av kullager.

Voltaire, François 1694 - 1778, fransk författare och en av upplysningstidens förgrundsfigurer. Kämpade för religionsfrihet och tolerans samt mot oförnuft, fanatism, förtryck, rättsröta, censur och kyrkan ("Krossa den skändliga!"). Böcker: t.ex. den satiriska romanen *Candide* (1759). Mer än 18 000 brev av den kvicke och träffsäkra Voltaire är bevarade!

PLATSER Något om vissa platser.

Alsace-Lorraine det franska namnet på Elsass-Lothringen. Historiskt omtvistade gränsområden i nuvarande nordöstra Frankrike.

Athen Greklands huvudstad och största stad, vid Saroniska bukten i Egeiska havet. Staden ligger på slätten på halvön Attika.

Auschwitz tyskt namn på staden *Oświęcim* i södra Polen, mellan Katowice och Kraków. Här hade tyskarna under andra världskriget flera koncentrationsläger.

Austerlitz stad i södra Mähren, Tjeckien. I *trekejsarslaget* vid Austerlitz besegrade Napoleon den 2 december 1805 den förenade rysk-österrikiska hären under tsar Alexander och kejsar Frans II.

Aztekerriket aztekerna var ett indianfolk som i början av 1300-talet grundade en militärt organiserad stat i Mexico. Genom erövringar växte den ut till ett mäktigt välde, som bestod till spanjorernas invasion 1519 - 21.

Bender, stad vid floden Dnestr i södra Moldavien.

Bergen-Belsen ett av nazisternas mest berömda koncentrationsläger, i Niedersachsen, nordvästra Tyskland, ca 30 km norr om Hannover.

Breitenfeld, ca 10 km nordväst om Leipzig.

Brest-Litovsk nuvarande staden Brest i sydvästra Vitryssland, på gränsen till Polen. Här slöts 3 mars 1918 separatfred, *freden i Brest-Litovsk*, mellan Ryssland och centralmakterna (Tyskland, Österrike-Ungern med bundsförvanter).

Cheopspyramiden den största av pyramiderna ca 7 km sydväst om Gizeh, en förstad sydväst om Kairo på västra Nilstranden i Egypten.

Dnepr eller Dnjepr, Europas tredje längsta flod. Väster om Moskva, mynnar i Svarta havet.

Dunkerque stad vid Engelska kanalen i norra Frankrike, nära belgiska gränsen.

El-Alamein by i Egypten, 100 km sydväst om Alexandria, vid kustvägen till Libyen.

Elsass-Lothringen det tyska namnet på Alsace-Lorraine. Historiskt omtvistade gränsområden i nuvarande nordöstra Frankrike.

Finjasjön, sjö i norra Skåne, sydväst om Hässleholm.

Fredrikshald stad i sydöstra Norge, med fästningen Fredriksten, där Karl XII stupade. Efter 1927 heter staden Halden.

Fredrikshamn stad i Kymmene län i sydöstra Finland.

Gettysburg stad i delstaten Pennsylvania, USA, 60 km sydväst om Harrisburg.

Hadrianus vall romersk gränsförsvarsanläggning i norra England, uppförd från år 122 e.Kr. på order av kejsar Hadrianus, till skydd för det romerska Britanniens nordgräns.

Anläggningen, som sträckte sig från Solway Firth (nära nuv. Carlisle) i väster till Tynemouth (vid Newcastle) i öster, bestod av en 76 romerska mil (112 km) lång mur, försedd med små fyrkantiga vaktposterings- och passagefort med ett inbördes avstånd på en romersk mils distans ("milecastles"). Muren var ursprungligen ca 4,5 m hög. Flera fort har grävts ut och tjänstgör nu som museer, varav det förmästa är Vindolanda.

Hiroshima stad i Japan, på huvudön Honshus sydvästkust.

Huang He, Hoang-ho, Gula floden. Kinas näst största flod. 5 460 km. Dess källa finns i östra Tibet på över 4 000 meters höjd, gör en stor bäge mot norr genom inre Mongoliet och mynnar i Gula havet.

Indus, flod i Pakistan. Källan finns i södra Tibet och den mynnar ut i Arabiska havet med ett stort delta. 3 200 km.

Inkariket, ett sydamerikanskt indianrike. Då riket stod på sin höjdpunkt ca 1500 omfattade det bergen och kustslätterna i nuvarande Ecuador, Peru, Bolivia och norra Chile, ca 4 000 km längs Anderna. Riket krossades av spanjorerna 1533.

Jalta stad vid Svarta havet i Ukraina, på Krims östkust. Jaltakonferensen eller Krimkonferensen, i Jalta hölls ett möte mellan de allierade stormakternas ledare Stalin, Churchill och Roosevelt i andra världskrigets slutskede, 4–11 februari 1945. "Jalta" kom att stå som symbol för det mellan Sovjet och västmakterna delade Europa, då det var under Jaltakonferensen Stalin, Churchill och Roosevelt planerade efterkrigspolitiken.

Karthago (Kartago) då en stad vid Afrikas Medelhavskust, idag villaförort till Tunis i Tunisien.

Konstantinopel är det äldre namnet på Istanbul, idag i västra Turkiet vid Bosporens mynning.

Leipzig stad ca 190 km sydväst om Berlin.

Little Bighorn flod i södra Montana, USA. Här vann 25 juni 1876 sioux- och cheyenneindianer under ledning av Crazy Horse och Sitting Bull en stor seger över general Custers kavalleri.

Lützen, liten stad i Tyskland, ca 20 km sydväst om Leipzig.

Malaxander församling i Linköpings stift, Boxholms kommun, Östergötlands län.

Marathon, det antika slagfältet där grekerna mötte perserna 490

f.Kr. låg sannolikt något söder om dagens lilla samhälle Marathon i nordöstra Attika. Enligt traditionen sändes den snabbaste grekiske löparen i hären till Athen, en sträcka på omkring fyra mil, och när han kom fram till stadens torg utropade han: "Vi har segrat!" och föll därefter ned död. Den franske historikern Michel Bréal föreslog en löpning Marathon - Athen i första OS 1896, inspirerad av legenden om budbärarens lopp 490 f.Kr. (maratonlöpning förekom dock inte i antikens OS). Man kom att springa 40 km. I samband med OS i London 1908 förlängdes distansen till 26 miles och sedan med ytterligare 385 yards för att mållinjen skulle hamna alldeles framför kungliga läktaren, vilket har blivit den officiella sträckan (42 195 m) för maratonlopp.

Marne flod i nordöstra Frankrike.

Medina stad i nuvarande västra Saudiarabien.

Mesopotamien traditionell benämning på landet mellan floderna Eufkrat och Tigris i nuvarande Irak.

Midwayöarna amerikansk atoll, 2 100 km nordväst om Honolulu i Stilla havet.

Nagasaki hamnstad i Japan på sydön Kyushus västkust.

Njemen svenskt namn på floden Nemunas som flyter genom Vitryssland och Litauen. Den flyter genom Vilnius och mynnar ut i Kurskij zaliv i Östersjön.

Nordslesvig den norra delen av Slesvig, som tillhör Danmark, Sønderjylland.

Nystad, stad i sydvästra Finland.

Pearl Harbor, amerikansk örlogs- och flygbas på ön Oahu, Hawaiiöarna.

Perevolotjna by ca 80 km söder om Poltava i Ukraina, vid Vorskla sammanflöde med Dnepr.

Petra idag en ruinstad i sydvästra Jordanien, i en trång klippdal norr om Akabaviken.

Poltava, stad i mellersta Ukraina.

Pompeji stad ca 10 km sydöst om Neapel i mellersta Italien. Staden begravdes i askregnet vid vulkanen Vesuvius utbrott år 79 e.Kr. Staden återupptäcktes omkring år 1700. Omfattande utgrävningar har gjorts och välbevarade byggnader av olika typer har frilagts m.m.

Salamis grekisk ö på Attikas västra kust. Platsen där grekerna vann en stor sjöseger över perserna 480 f.Kr.

Sparta stad i Grekland, på södra Peloponnesos.

Själland dansk ö mellan Öresund och Stora Bält med bl.a. Köpenhamn.

Stalingrad från 1925 till 1961 namnet på staden Volgograd vid nedre Volga i dåvarande Sovjetunionen.

Stralsund stad innanför ön Rügen vid Östersjön. I westfaliska freden 1648 kom staden i svenska händer och så förblev det fram till 1815 då staden tillföll Preussen.

Trafalgar udde på Spaniens atlantkust, mellan Cádiz och Gibraltar. Utanför udden besegrade 21 oktober 1805 Nelsons 27 brittiska skepp en fransk-spansk flotta på 33 skepp. Mitt på den öppna platsen Trafalgar Square i centrala London står idag den 56 meter höga Nelsonkolonnen.

Ur forntida stad i sydöstra Irak, 175 km nordväst om Basra, vid floden Eufkrat.

Wall Street finanskvartar i New York, på nedre Manhattan, där börserna, många banker, finansinstitut och mäklarfirmor är belägna.

Waterloo ort i Belgien, nu en sydlig förort till Bryssel.

Vendel församling i Uppsala stift, Tierps kommun, Uppland. Ca 1150 fornlämningar är bevarade Berömda fornlämningar är Ottarshögen och båtgravfältet vid kyrkan.

Weimar stad i delstaten Thüringen i östra Tyskland.

Verdun stad i Lorraine i östra Frankrike, vid floden Meuse (Maas).

Westfalen historisk riksdelen i västra Tyskland runt floderna Weser, Ems, Lippe och Ruhr. Westfaliska freden är de freder som slöts efter trettioåriga kriget. Förhandlingarna fördes i de westfaliska städerna Osnabrück och Münster från 1641 till 14 oktober 1648, då fördragen undertecknades.

Wisla (tyskt namn: Weichsel) flod i Polen. 1100 km lång, flyter från Karpaterna förbi Kraków, genom Warszawa och faller ut i Gdanskbukten i Östersjön.

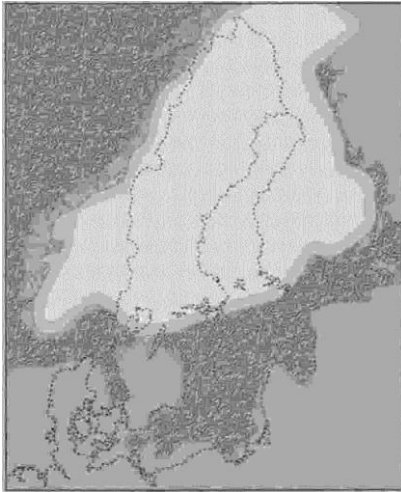
Wittenberg stad i delstaten Sachsen-Anhalt i mellersta Tyskland, vid Elbe 60 km nordöst om Leipzig.

Vorskla biflod till Dnepr i Ukraina

Åbo stad i sydvästra Finland.

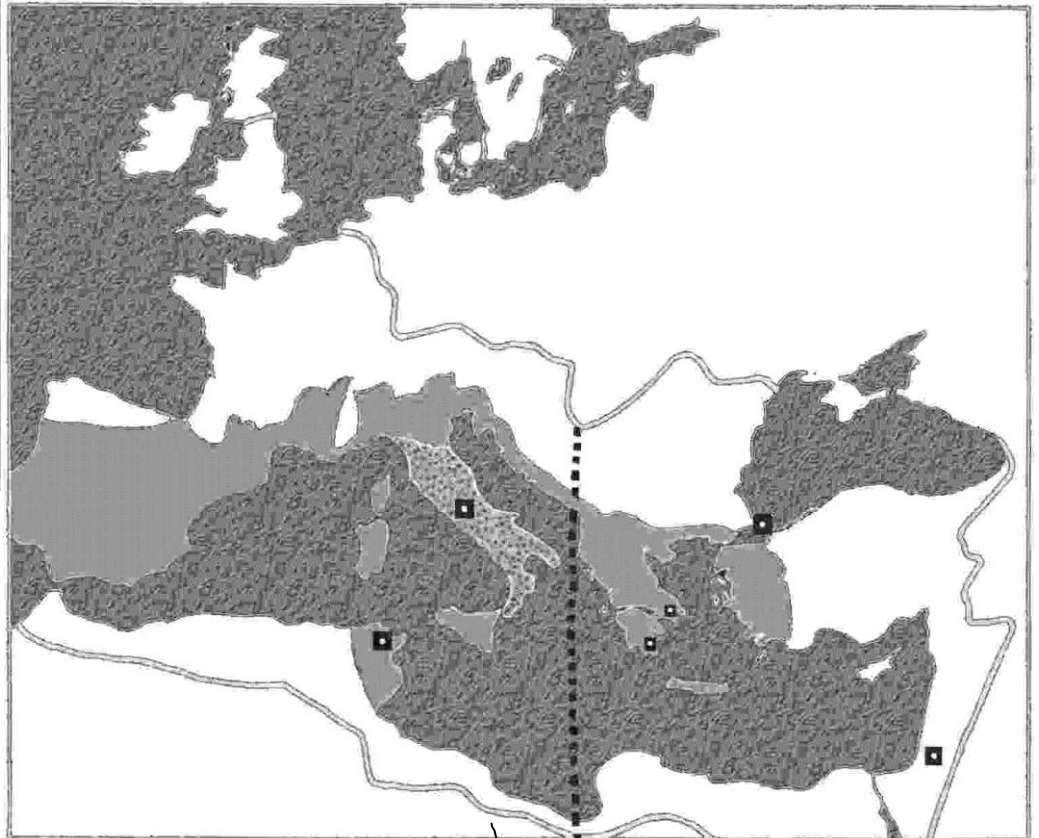
Ösel, ö i Estland, norr om Rigabukten.

KARTOR - blandat

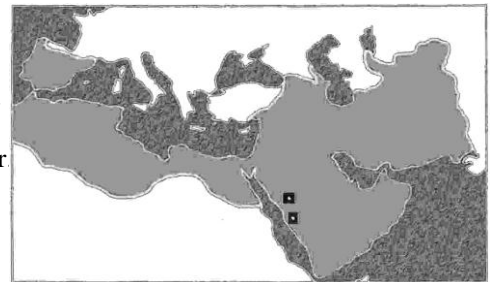
Isen ca 8000 f.Kr. i Norden. Grått visar dåvarande land ovan vatten.
Öresund finns ej.

Sverige ca år 1300

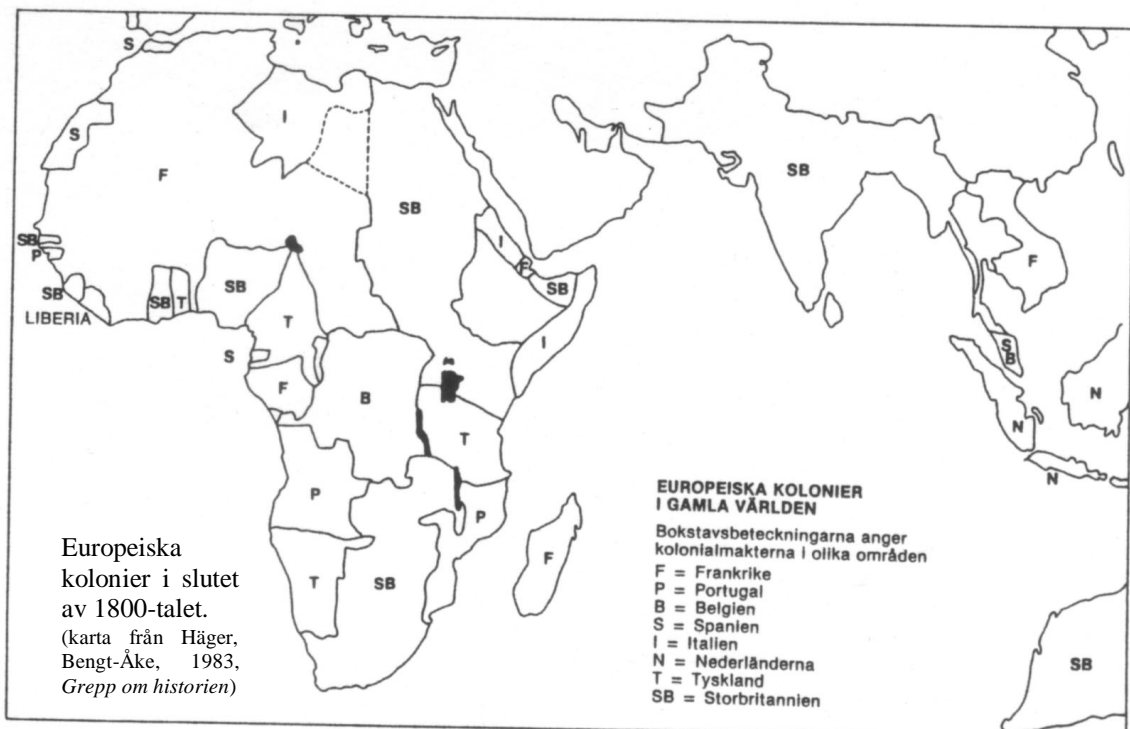

TILL KARTAN OVAN:

Prickigt område visar romarriket 270 f.Kr.
Grått område visar romarriket 133 f. Kr.
Grå gränser visar romarriket som störst 117 e.Kr.
Hadrianus vall återfinns i dagens Storbritannien.
Prickig gräns visar Västrom och Östrom 395 e.Kr.
Städer från väster till öster:
Karthago, Rom, Sparta, Athen, Konstantinopel, Jerusalem.
Petra återfinns cirka 160 km söder om Jerusalem.

Kalifatet (det arabiska riket) omkring år 750.
Städer från norr till söder: Medina, Mecca.

Europeiska kolonier i slutet av 1800-talet.
(karta från Häger, Bengt-Åke, 1983, *Grepp om historien*)

EUROPEISKA KOLONIER I GAMLA VÄRLDEN

Bokstavsbezeichnungarna anger kolonialmakterna i olika områden

F = Frankrike
P = Portugal
B = Belgien
S = Spanien
I = Italien
N = Nederländerna
T = Tyskland
SB = Storbritannien

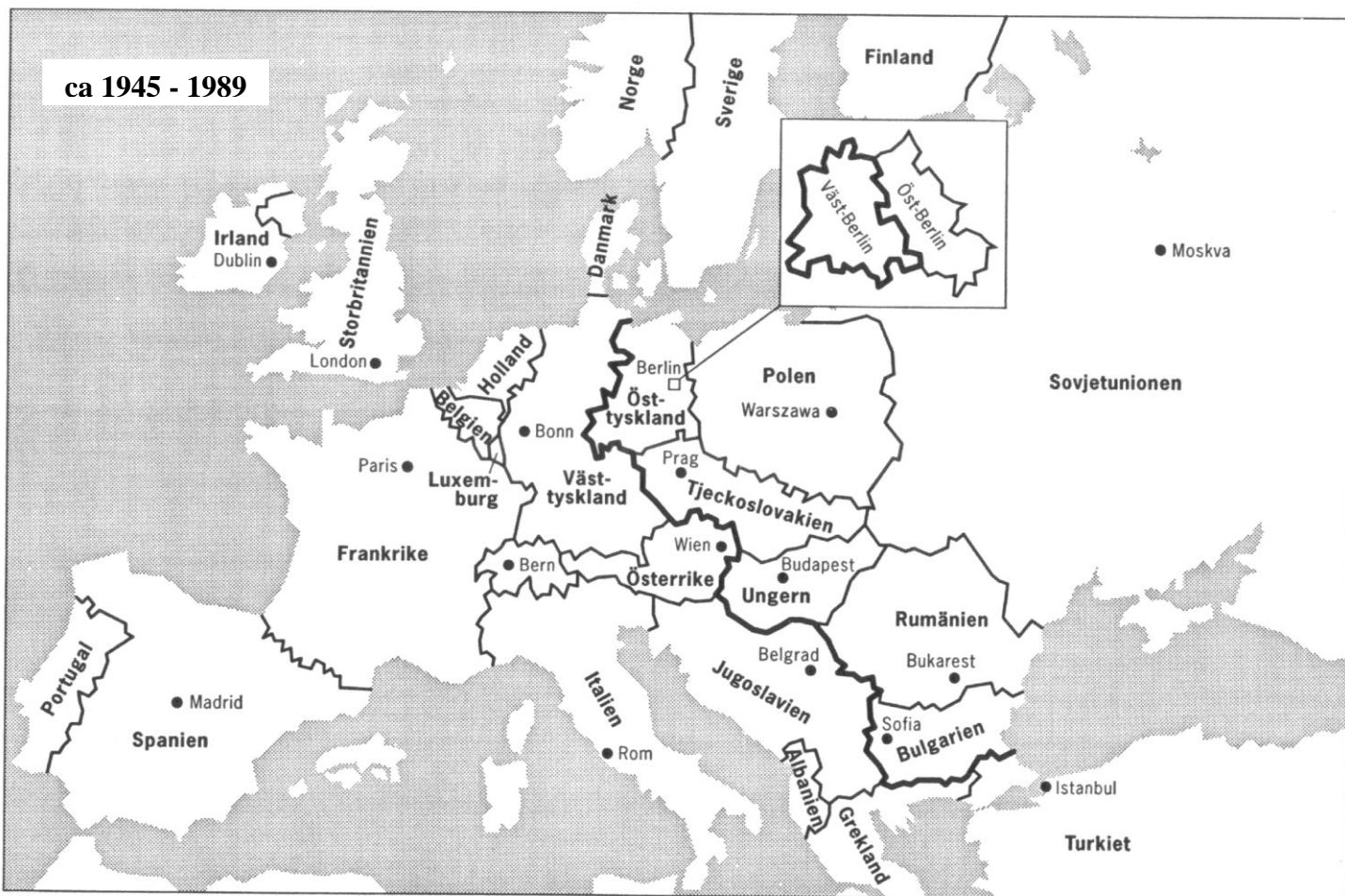

~~~~~ Tysk-Romerska riket efter 1648

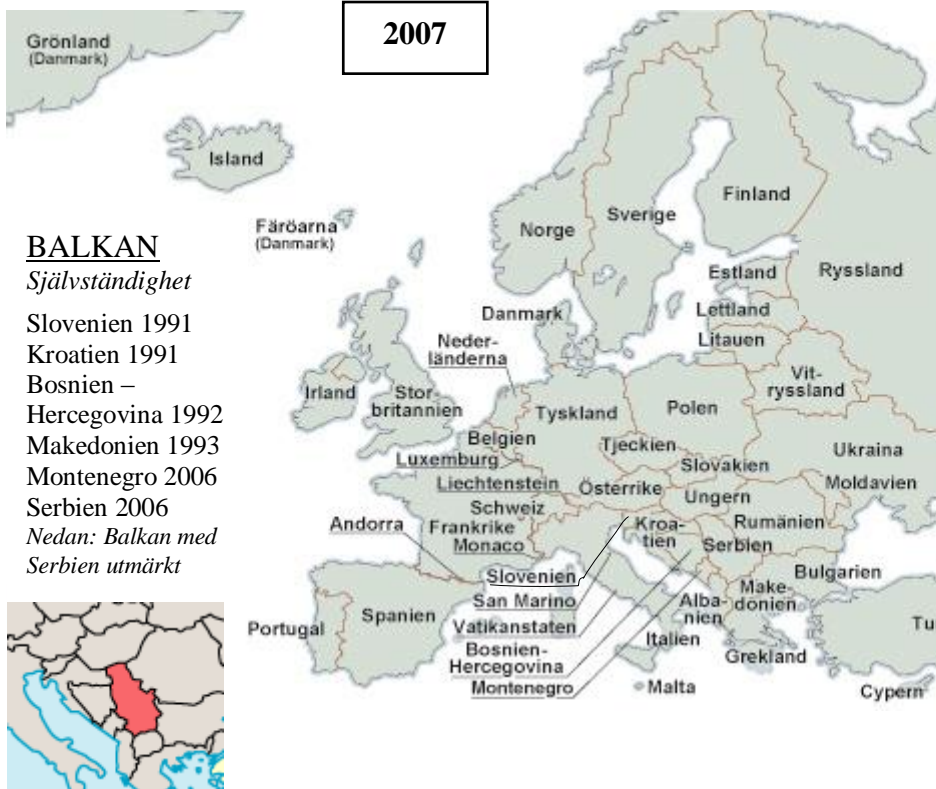

~~~~~ Järnridån

Observera att Estland, Lettland och Litauen inte existerar på kartan. Länderna är en del av Sovjetunionen. Kommunistiska länder i Europa: Sovjet, Polen, Östtyskland, Tjeckoslovakien, Ungern, Rumänien, Bulgarien, Jugoslavien och Albanien. Alla dessa länder var med i Warszawapakten (1955 - 1991) förutom Jugoslavien. Albanien utträdde 1968.

2007 firade EU 50 år. Man utgick då från Romfördraget 1957. Men det var på sätt och vis den 9 maj 1950 som den Europeiska unionen föddes. (9 maj är sedan 1985 den officiella "Europadagen"). Då presenterades förslaget om *Kol- och stålunionen* (egentligen *Europeiska kol- och stål gemenskapen*), som undertecknades 1951 och trädde i kraft i sex länder 1952. Årtal avser medlemsår. 1 januari 2007 består EU av 27 länder. Euro avser när euromynt- och sedlar infördes.

- 1950 Belgien (euro, 2002)
- 2007 Bulgarien
- 2004 Cypern (grekcypriotiska delen.)
- 1973 Danmark
- 2004 Estland
- 1995 Finland (euro, 2002)
- 1950 Frankrike (euro, 2002)
- 1981 Grekland (euro, 2002)
- 1973 Irland (euro, 2002)
- 1950 Italien (euro, 2002)
- 2004 Lettland
- 2004 Litauen
- 1950 Luxemburg (euro, 2002)
- 2004 Malta
- 1950 Nederländerna (euro, 2002)
- 2004 Polen
- 1986 Portugal (euro, 2002)
- 2007 Rumänien
- 2004 Slovakien
- 2004 Slovenien (euro, 2007)
- 1986 Spanien (euro, 2002)
- 1973 Storbritannien
- 1995 Sverige
- 2004 Tjeckien
- 1950 Tyskland (inkl. Östtyskland 1990) (euro, 2002)
- 2004 Ungern
- 1995 Österrike (euro, 2002)

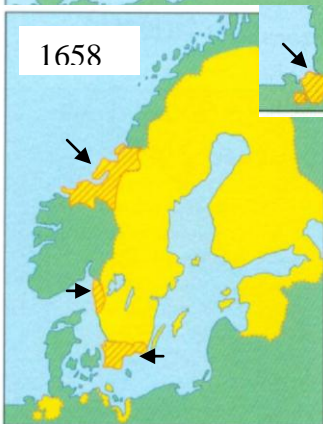
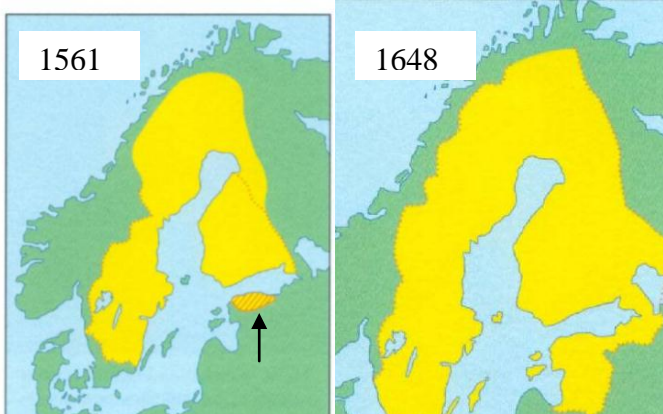
BALKAN

Självständighet

Slovenien 1991
Kroatien 1991
Bosnien –
Hercegovina 1992
Makedonien 1993
Montenegro 2006
Serbien 2006
Nedan: Balkan med Serbien utmärkt

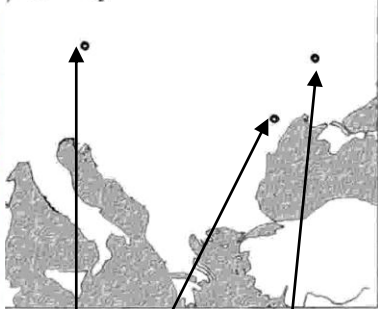
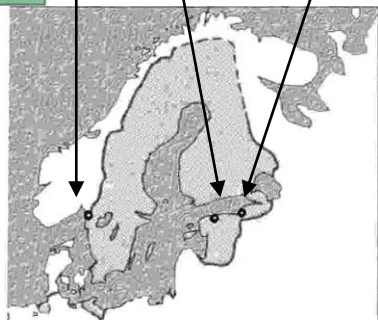

Efter Jugoslaviens upplösning 1992 utgjorde Serbien och Montenegro "Förbundsrepubliken Jugoslavien", 2003–2006 kallat "Serbien och Montenegro", två dagar efter Montenegros självständighetsförklaring 2006, utropade sig även Serbien som självständig stat. Kartor från boken "Hjärnridån" av Kristian Gerner m.fl. (1995). Karta "2007" är hämtad ifrån Utrikespolitiska Institutet, www.ui.se, i januari 2007.

Nedan: cirka 1660.
Några platser (se prickar):

Fredrikshald
Reval (Tallinn)
Narva

Leipzig, Bender, Poltava

(Breitenfeld: ca 10 km nordväst om Leipzig)
(Lützen: ca 20 km sydväst om Leipzig)
(Perevolotjna: ca 80 km söder om Poltava)

SVERIGES KRIG OCH FREDER EFTER 1523 Följande är hämtat från Lagerqvist, Lars O., 2002, *Svensk historia*, Stockholm: Svenska institutet, s. 197.

1534 - 36. Sverige deltar i grevefejden, där Kristian II förhindras att med Lübecks stöd återta den danska kronan.

(1561. År 1561 tog Erik XIV under sitt beskydd staden Reval (Tallinn) och tre estländska grevskap som fruktade ryssarna. Ej krig, därav parentes.)

1563 - 70. Nordiska sjuårskriget mot Danmark. Freden i Stettin 1570: Älvsborgs lösen.

1570 - 83. Krig mot Ryssland om kontrollen av Estland.

1590 - 95. Krig mot Ryssland. Freden i Teusina: Narva och Estland svenskt.

1611-13. "Kalmarkriget" mot Danmark. Freden i Knäred: Älvsborgs andra lösen.

1617. Freden i Stolbova: Ryssland avstår Keksholms län och Ingermanland.

1621 - 29. Krig mot Polen - om Livland 1621-

26 samt om de preussiska hamnarna 1626-29. Stilleståndet i Altmärk 1629: Livland och en

rad preussiska hamnar svenska under sex år.

1630 - 48. Sverige deltar i trettioåriga kriget. Heilbronnförbundet 1633.

1643-45. Krig mot Danmark - Holstein invaderas av Lennart Torstensson

1643. Fred i Brömsebro: Sverige erhåller Ösel, Gotland, Jämtland och Härjedalen samt Halland på 30 år och befrielse från Öresundstullen.

1648. Westfaliska freden i Osnabrück och Münster: Sverige får Vorpommern med Rügen och Usedom, områden vid Oder med Stettin, Wollin samt Wismar och biskopsdömena Bremen och Verden.

1655 - 60. Krig mot Polen: Karl X Gustav intar Kraków 1655. Danmark förklarar krig 1657.

1656 - 61. Krig mot Ryssland. Freden i Kardis: inga avträdelser.

1657 - 58. Krig mot Danmark. Freden i Roskilde: Sverige erhåller Skåne, Blekinge, Halland, Bohuslän, Trondheims län samt Bornholm.

1658 - 60. Krig mot Danmark. Freden i Köpenhamn med Danmark: Trondheims län och Bornholm återlämnas.

1660. Freden i Oliva med Polen: Livland svenskt.

1674 - 75. Krig i Brandenburg. Svenskarna besegras vid Fehrbellin 1675. Danmark förklarar krig.

1675 - 79. Krig mot Danmark, "Skånska kriget". Freden i Lund: inga avträdelser.

1679. Freden i Fontainebleau: Sverige återfår merparten av Pommern sedan Frankrike slutit fred med Brandenburg.

1700 - 21. Stora nordiska kriget.

1719. Freden i Stockholm med Hannover: Bremen och Verden avträds.

1720. Freden med Preussen: Vorpommern intill floden Peene samt Usedom och Wollin avträds. Freden i Fredriksborg med Danmark: Sverige avstår från tullfrihet i Öresund.

1721. Freden i Nystad med Ryssland: Livland, Estland, Ingermanland och en del av Karelen avträds.

1741 - 43. Krig mot Ryssland, "Hattarnas ryska krig". Freden i Åbo: landet öster om Kymmene älv avträds.

1757 - 63. Pommerska kriget, "Sjuårskriget". Freden i Hamburg: inga avträdelser.

1788 - 90. Gustav III:s ryska krig. Fred med Danmark 1789. Freden vid Värälä med Ryssland: inga avträdelser.

1805 - 07. Kriget i Pommern. Sverige i anfallsförbund med England, Hannover och Ryssland mot Napoleon. Franska trupper anfaller svenska Pommern 1807. Fördraget i Tilsit mellan Ryssland och Frankrike.

1808 - 1809. Finska kriget. Ryssland anfaller i februari, Danmark i mars. Freden i Fredrikshamn: hela Finland, inklusive Åland avträds. Freden i Jönköping med Danmark: inga avträdelser.

1810. Freden i Paris med Frankrike: Sverige återfår Pommern men tvingas att ansluta sig till kontinentalblockaden och förklara England krig.

1812. Napoleon besätter svenska Pommern, fördrag med Ryssland.

1813. Sverige deltar i attacken på Napoleon. Karl Johan angriper Danmark.

1814. Freden i Kiel: Den svenske kungen erhåller Norge, som tvingas ingå i en union med Sverige. Sverige avträder samtidigt Pommern till Danmark.

1814. Krig med Norge, som avslutas med konventionen i Moss i augusti, där Norge tvingas ingå i union med Sverige men med bibehållande av Eidsvollsgrundlagen.

Kartorna är hämtade (men modifierade) från följande bok som varmt rekommenderas för utförligare kartstudier:
Sveriges historia: koncentrerad uppslagsbok: fakta, årtal, kartor, tabeller (2003).

REGENTLÄNGD

De flesta av de kungar som nämns i källorna som härskare före 900-talets slut är sannolikt legendkungar. Det är inte troligt att någon före Erik Segersäll härskade över både Sveaväldet och det inre av Götaland. Men även om de efterföljande kungarna på 1000- och 1100-talet råder viss osäkerhet. Källorna är få och vi vet lite om vilka som hade makt över vad. Därför kan regentlängderna variera något i olika böcker. Regentlängden nedan följer den som presenteras i *Sveriges historia i årtal* från 2003 med några tillägg och förtydliganden:

Erik ("Segersäll")	d. ca 995
Olof Eriksson ("Skötkonung")	ca 995 - ca 1022
Anund Jakob	ca 1022 - ca 1050
Emund ("Gamle")	ca 1050 - ca 1060
Stenkil	ca 1060 - ca 1066
Erik	slutet av 1060-talet
Halsten	d. ca 1070
Anund	början av 1070-talet
Håkan ("Röde")	1070-talet
"Blot-Sven"	Tre år på 1080-talet (?)
Inge d.ä.	från 1070-talet till ca 1100
Filip	ca 1100 - 1118
Inge d.y.	ca 1118 - ca 1120
Ragnvald ("Knaphövde")	kort tid 1120-talet, tronstrider
Magnus Nilsson	1120-talet (i Götaland)

Sverkerska ätten (S.) och Erikskaätten (E.) m.fl.

Sverker d.ä. (S.)	ca 1130-1156
Erik ("den helige") (E.)	d. ca 1160
Magnus Henriksson	ca 1160 - 1161
Karl Sverkersson (S.)	ca 1160 - 67
Kol	ca 1170
Burislew	ca 1170
Knut Eriksson (E.)	1167 - ca 1195
Sverker d.y. Karlsson (S.)	1196 - 1208
Erik Knutsson (E.)	1208 - 1216
Johan Sverkersson (S.)	1216 - 1222
Erik Eriksson ("läspe och halte") (E.)	1222 - 1229
Knut Långe	1229 - 1234
Erik Eriksson ("läspe och halte") (E.)	1234 - 1250

Folkungaätten (egentligen Bjälboätten)

(Birger Magnusson, förmyndare och jarl	1250 - 1266)
Valdemar Birgersson	1250 - 1275
Magnus Birgersson ("Ladulås")	1275 - 1290
Birger Magnusson	1290 - 1318
Magnus Eriksson	1319 - 1364
Erik Magnusson	1357 - 1359
Håkan Magnusson	1362 - 1364
Albrekt av Mecklenburg	1364- 1389

Unionsregenter, inhemska kungar och riksföreståndare

Margareta Valdemarsdotter, unionsdrottning (Kalmarunionen befästes formellt 1397)	1389 - 1412
Erik av Pommern, unionskung (medregent till 1412)	1396 - 1439
Karl Knutsson Bonde, riksföreståndare	1438 - 1441
Kristofer av Bayern, unionskung	1441 - 1448
Bengt och Nils Jönsson Oxenstierna, riksföreståndare	1448

Karl Knutsson Bonde, svensk kung	1448 - 1457
Jöns Bengtsson Oxenstierna och Erik Axelsson Tott riksföreståndare	1457
Kristian I, unionskung	1457 - 1464
Kettil Karlsson Vasa, riksföreståndare	1464
Karl Knutsson Bonde, svensk kung	1464 - 1465
Kettil Karlsson Vasa, riksföreståndare	1465
Jöns Bengtsson Oxenstierna, riksföreståndare	1465 - 1466
Erik Axelsson Tott, riksföreståndare	1466 - 1467
Karl Knutsson Bonde, svensk kung	1467 - 1470
Sten Sture d.ä., riksföreståndare	1470 - 1497
Hans, unionskung	1497 - 1501
Sten Sture d.ä., riksföreståndare	1501 - 1503
Svante Nilsson Sture, riksföreståndare	1504 - 1511
Erik Trolle, riksföreståndare	1512
Sten Sture d.y., riksföreståndare	1512 - 1520

Kristian II, unionskung	1520 - 1521 (formellt till 1523)

Gustav Vasa Eriksson, riksföreståndare	1521 - 1523

Vasaätten

Gustav Vasa Eriksson	1523 - 1560
Erik XIV	1560 - 1568
Johan III	1568 - 1592
Sigismund	1592 - 1599
Karl (IX) riksföreståndare	1599 - 1604
Karl IX	1604 - 1611
Gustav II Adolf	1611 - 1632
Kristina (förmyndarregering 1632 - 44)	1632 - 54

Pfalziska ätten

Karl X Gustav	1654 - 1660
Karl XI (förmyndarregering 1660 - 72)	1660 - 1697
Karl XII (förmyndarregering 1697)	1697 - 1718
Ulrika Eleonora	1719 - 1720

Hessiska ätten

Fredrik I (av Hessen)	1720 - 1751

Holstein-Gottorpska ätten

Adolf Fredrik	1751 - 1771
Gustav III	1771 - 1792
Gustav IV Adolf (förmynd. 1792 - 96)	1792 - 1809
Karl XIII	1809 - 1818

Bernadotteska ätten

Karl XIV Johan	1818 - 1844
Oscar I	1844 - 1859
Karl XV	1859 - 1872
Oscar II	1872 - 1907
Gustaf V	1907 - 1950
Gustaf VI Adolf	1950 - 1973
Carl XVI Gustaf	1973 -

STATSMINISTRAR I SVERIGE

Partibeteckningar har införts från och med Staaffs regering 1905, då partier i modern mening först från denna tidpunkt fick avgörande inflytande på regeringsbildningarna.

Louis de Geer	1876 - 1880
Arvid Posse	1880 - 1883
Carl Johan Thyselius	1883 - 1884
Oscar Robert Themptander	1884 - 1888
Gillis Bildt	1888 - 1889
Gustaf Åkerhielm	1889 - 1891
Erik Gustaf Boström	1891 - 1900
Fredrik von Otter	1900 - 1902
Erik Gustaf Boström	1902 - 1905
Johan Ramstedt	1905
Christian Lundeberg	1905
Karl Staaff,
<i>liberala samlingspartiet</i>	1905 - 1906
Arvid Lindman,
<i>högerpartiet</i>	1906 - 1911
Karl Staaff,
<i>liberala samlingspartiet</i>	1911 - 1914
Hjalmar Hammarskjöld,
<i>ämbetsman</i>	1914 - 1917
Carl Swartz,
<i>högerpartiet</i>	1917
Nils Edén,
<i>liberala samlingspartiet</i>
(i koalition med
<i>socialdemokraterna</i>)	1917 - 1920
Hjalmar Branting,
<i>socialdemokraterna</i>	1920
Louis De Geer (d.y.),
<i>opolitisk</i>	1920 - 1921
Oscar von Sydow,
<i>opolitisk</i>	1921
Hjalmar Branting,
<i>socialdemokraterna</i>	1921 - 1923
Ernst Trygger,
<i>högerpartiet</i>	1923 - 1924
Hjalmar Branting,
<i>socialdemokraterna</i>	1924 - 1925
Richard Sandler,
<i>socialdemokraterna</i>	1925 - 1926
Carl Gustaf Ekman,
<i>frisinnade folkpartiet</i> ,	1926 - 1928
Arvid Lindman,
<i>högerpartiet</i>	1928 - 30
Carl Gustaf Ekman,
<i>frisinnade folkpartiet</i>	1930 - 1932
Felix Hamrin,
<i>frisinnade folkpartiet</i>	1932
Per Albin Hansson,
<i>socialdemokraterna</i>	1932 - 1936
Axel Pehrsson-Bramstorp,
<i>Bondeförbundet</i>	1936
Per Albin Hansson,
<i>socialdemokraterna</i> (i
koalition med <i>bondeförbundet</i>)	1936 - 1939
Per Albin Hansson,
<i>samlingsregering</i> 1939 - 1945	
Per Albin Hansson,
<i>socialdemokraterna</i>	1945 - 1946
Tage Erlander,
<i>socialdemokraterna</i>	1946 - 1951
Tage Erlander,
<i>socialdemokraterna</i> (i
koalition med <i>bondeförbundet</i>)	1951 - 1957
Tage Erlander,
<i>socialdemokraterna</i>	1957 - 1969
Olof Palme,
<i>socialdemokraterna</i>	1969 - 1976
Thorbjörn Fälldin,
<i>centerpartiet</i> (i koalition med	

<i>moderata samlingspartiet och
folkpartiet</i>	1976 - 1978
Ola Ullsten,
<i>folkpartiet</i>	1978 - 1979
Thorbjörn Fälldin,
<i>centerpartiet</i> (i koalition med
<i>moderata samlingspartiet och
folkpartiet</i>)	1979 - 1981
Thorbjörn Fälldin,
<i>centerpartiet</i> (i koalition med
<i>folkpartiet</i>)	1981 - 1982
Olof Palme,
<i>socialdemokraterna</i>	1982 - 1986
Ingvar Carlsson
<i>socialdemokraterna</i>	1986 - 1991
Carl Bildt,
<i>moderata samlingspartiet</i> (i
koalition med <i>centerpartiet</i> ,
<i>folkpartiet</i> och
<i>kristdemokratiska
samlingspartiet</i>)	1991 - 1994
Ingvar Carlsson,
<i>Socialdemokraterna</i>	1994 - 1996
Göran Persson,
<i>Socialdemokraterna</i>	1996 - 2006
Fredrik Reinfeldt,
<i>moderaterna</i> (i koalition med
<i>centerpartiet</i> , <i>folkpartiet</i> och
<i>kristdemokraterna</i>)	2006 -

NATIONELLA FOLK- OMRÖSTNINGAR I SVERIGE

**1922 Införande av
rusdrycksförbud**
Valdeltagande: 55, 1%
Ja: 49,1%, Nej: 50,9%
Blanka: Alternativet
fanns inte

**1955 Införande av
högertrafik**
Valdeltagande: 53 %
Ja: 15,5%, Nej: 82,9%,
Blanka: 1,6%

1957 Tjänstepension
Valdeltagande: 72,4%
Alternativ 1: 45,8%
Alternativ 2: 15%
Alternativ 3: 35,3%
Blanka: 3,9%

1980 Kärnkraft
Valdeltagande: 75,7%
Alternativ 1: 18,9%
Alternativ 2: 39,1%
Alternativ 3: 38,7%
Blanka: 3,3%

1994 Medlemskap i EU
Valdeltagande: 83,3%
Ja: 52,3%, Nej: 46,8%
Blanka: 0,9%

**2003 Införande av
euron**
Valdeltagande 82,6%
Ja: 42%, Nej: 55,9%
Blanka: 2,1%

PRESIDENTER I USA

1789–97 George Washington
1797–1801 John Adams (federalist)
1801–09 Thomas Jefferson (demokratisk republikan)
1809–17 James Madison (demokratisk republikan)
1817–25 James Monroe (demokratisk republikan)
1825–29 John Quincy Adams (demokratisk republikan)
1829–37 Andrew Jackson (demokrat)
1837–41 Martin Van Buren (demokrat)
1841 William Henry Harrison (whig)
1841–45 John Tyler (whig)
1845–49 James K. Polk (demokrat)
1849–50 Zachary Taylor (whig)
1850–53 Millard Fillmore (whig)
1853–57 Franklin Pierce (demokrat)
1857–61 James Buchanan (demokrat)
1861–65 Abraham Lincoln (republikan)
1865–69 Andrew Johnson (unionsdemokrat)
1869–77 Ulysses S. Grant (republikan)
1877–81 Rutherford B. Hayes (republikan)
1881 James Garfield (republikan)
1881–85 Chester A. Arthur (republikan)
1885–89 Grover Cleveland (demokrat)
1889–93 Benjamin Harrison (republikan)
1893–97 Grover Cleveland (demokrat)
1897–1901 William McKinley (republikan)
1901–09 Theodore Roosevelt (republikan)
1909–13 William Taft (republikan)
1913–21 Woodrow Wilson (demokrat)
1921–23 Warren G. Harding (republikan)
1923–29 Calvin Coolidge (republikan)
1929–33 Herbert Hoover (republikan)
1933–45 Franklin D. Roosevelt (demokrat)
1945–53 Harry S. Truman (demokrat)
1953–61 Dwight D. Eisenhower (republikan)
1961–63 John F. Kennedy (demokrat)
1963–69 Lyndon B. Johnson (demokrat)
1969–74 Richard M. Nixon (republikan)
1974–77 Gerald R. Ford (republikan)
1977–81 Jimmy Carter (demokrat)
1981–89 Ronald Reagan (republikan)
1989–93 George Bush (republikan)
1993–2001 Bill Clinton (demokrat)
2001– George W. Bush (republikan)

Generalsekreterare i Sovjetunionens kommunistiska parti (Åren 1953–66 var titeln *förste sekreterare*).

1922–53 Josef Stalin
1953 Georgij Malenkov
1953–64 Nikita Chrusjtjov
1964–82 Leonid Brezjnev
1982–84 Jurij Andropov
1984–85 Konstantin Tjernenko
1985–91 Michail Gorbatiov

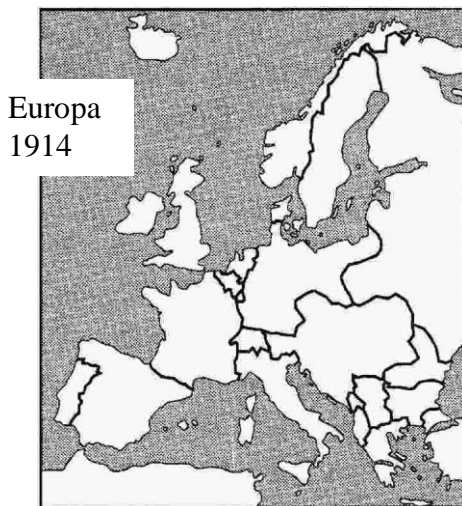
BLINDKARTOR

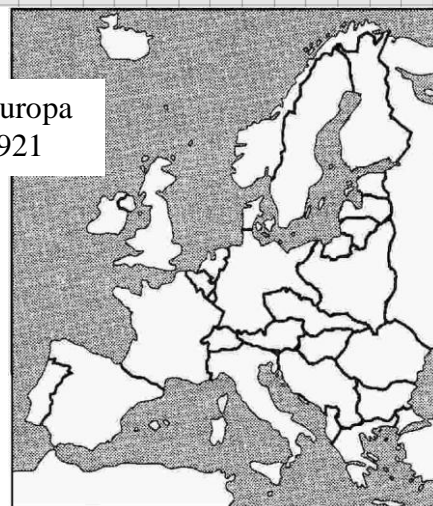
Världens länder, 2004

Världens kontinenter

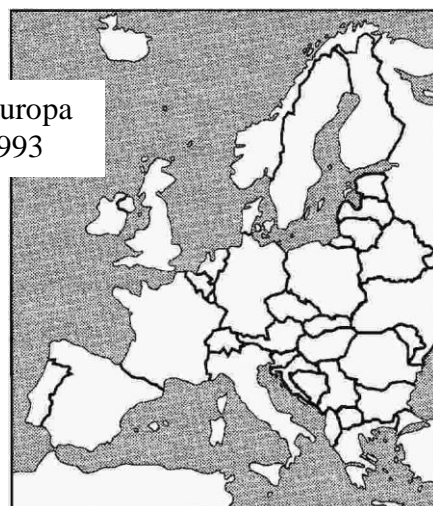
Europa 1914

Europa 1921

Europa 1950

Europa 1993

grått = kommunistiska länder

Världshistoria med europeisk inriktning	Nordens historia med svensk inriktning
Sid. 7 - 9. Kapitel A: Från äldsta tider - 700 f.Kr.	
<u>Sid. 7. Förhistoria och flodkulturer</u>
* Jägare och samlare
* Homo sapiens sapiens till Europa 40 000 år sedan
* Äldsta jordbruken ca 10 000 år sedan (Mellanöstern)
* Högkulturer i Mesopotamien, Egypten ca 3000 f.Kr.	<u>Sid. 8. Förhistoria, stenålder och bronsålder</u>
* Isen börjar smälta 12 000 f.Kr.
* Ä. stenålder 12000 - 4000 f.Kr. Jägare & samlare
* Y. stenålder 4000 - 1800 f.Kr. Jordbruk & stengravar
* Bronsålder 1800 - 500 f.Kr. Brons & hållristningar
Sid. 10 - 12. Kapitel B: 700 f.Kr. - 500 e.Kr.	
<u>Sid. 10. Antiken</u>
* Grek. klassiska tid 400-talet f.Kr. Demokrati, kultur
* 500 f.Kr. Rom republik, 27 f.Kr. börjar kejsartid
* Medelhavet ett innahav, 100-talet e.Kr. som störst
* 300-talet e.Kr. blir kristendomen rikets officiella religion, 395 e.Kr. delas riket, 476 e.Kr. Västroms fall	<u>Sid. 11. Äldre järnålder 500 f.Kr. - 550 e.Kr.</u>
* Järnet introduceras, järnåldersugnar bevarade
* Kontakter med Romarriket, silvermynt bevarade
* Äldsta runstenar 300-talet (många dock från 1000)
* Äldsta ortnamnen är från järnåldern
Sid. 13 - 15. Kapitel C: 500 - 1500	
<u>Sid. 13. Medeltiden</u>
* Västeuropa ek. nedgång, islamiska riket blomstrar
* Högmedeltiden 1000 - 1300 europeiskt uppsving
* Kyrkan mäktig, första korståget 1095
* 1300 - 1500, digerdöd men fastare & starkare stater	<u>Sid. 14. Yngre järnålder och medeltid</u>
* 800 - 1050 Vikingatid
* 1000-talet kristendomen kommer
* 1200-talet. Sverige ett fastare rike, starkare kung
* 1397 - 1523. Kalmarunionen - tidvis mycket svag
Sid. 16 - 20. Kapitel D: 1500- och 1600-tal	
<u>Sid. 16. Tidigmodern tid</u>
* De stora upptäckterna - européer seglar runt jorden
* Den naturvetenskapliga revolutionen, nya upptäckter
* Reformationen, kyrkan splittras, trettioåriga kriget
* Starkare, än mer centraliserade stater. Starka furstar	<u>Sid. 17 - 19. Vasatiden och stormaktstiden 1520 - 1718</u>
* Vasa stärker staten från union, uppror & påvekyrka
* 1600-tal svensk stormaktstid. Östersjön ett innahav
* Adeln rik men reduktion 1680, karolinska enväldet
* Stora nordiska kriget 1700 - 1721. Stormaktstid slut
Sid. 21 - 23. Kapitel E: 1700-tal	
<u>Sid. 21. Upplysning och revolutioner</u>
* Upplysningen: allt skall granskas av förnuftet!
* Am. och fr. rev. Idéer om allas mänskliga rättigheter
* "Wealth of Nations" - bok om ekonomisk liberalism
* Den industriella revolutionen inleds i Storbritannien	<u>Sid. 22. Frihetstiden och den gustavianska tiden</u>
* Frihetstiden: riksdagsväldet istället för enväldet
* Naturvetenskaplig guldålder i Sverige (Linné m.fl.)
* Gustav III gör sig nästan enväldig. Mördas 1792
* 1809: Sverige förlorar Finland till Ryssland.
Sid. 24 - 28. Kapitel F: 1800 - 1914	
<u>Sid. 24 - 25. Liberalism, nationalism och imperialism</u>
* Napoleon dominerar Europa men besegras 1815
* Liberalismen mot kungaväldet och för fri konkurrens
Konservativa och socialister reagerar på skilda sätt mot det nya samhället
* Nationalismen "ett folk ett land" enar och splittrar
* Industrialiseringen omvandlar samhällena. Europas stormakter bygger imperier i Afrika och Asien	<u>Sid. 26 - 27. Ståndssamhällets slutskede 1809 - 1914</u>
* Unionen Sverige - Norge från 1814 till 1905. Fred
* Emigration. Industrialiseringen omvandlar Sverige
* Liberala reformer, kungens makt minskar, full näringsfrihet, utsträckt religionsfrihet
* Arbetarrörelsen utvecklas, 1889 socialdemokratiska partiet, 1898 LO
* Rösträtten utvidgas
Sid. 29 - 34. Kapitel G: 1914 - 1945	
<u>Sid. 29 - 31. Världskrigens tid</u>
* Första världskriget 1914 - 1918. En liten konflikt tändes kriget mellan de spända stormakterna i Europa
* Kommunistiska Sovjet uppstår efter rev. 1917
* Hitler vidgar sitt Nazi-tyskland. Andra världskriget varar 1939 - 1945
* Nazismen besegras. De allierade med USA kontrollerar Västeuropa, Sovjettrupper Östeuropa	<u>Sid. 32 - 33. Demokratins genombrott</u>
* De nordiska länderna utanför första världskriget
* Inbördeskrig i Finland
* Demonstrationer och politisk kamp för rösträtt och parlamentarism - allmän rösträtt i Sverige 1921
* Socialdemokraterna inleder långt maktinnehav 1932
* Många arbetskonflikter (t.ex. Ådalen 1931) - större stabilitet efter Saltsjöbadsavtalet 1938
* Sverige utanför andra världskriget
Sid. 35 - 40. Kapitel H: 1945 - 1989	
<u>Sid. 35 - 38. Väst, öst, nord och syd</u>
* Kalla kriget. Väst med USA mot Öst med Sovjet
* Väst: rollerna för svarta, unga och kvinnor förändras i det moderna samhället. Längre ekonomiskt goda tider
* Öst: Sovjet behåller greppet över politik & ekonomi
* Syd: avkolonisering, befolkningsökning, urbanisering	<u>Sid. 39. Valfärdens utveckling</u>
* Fler valfärdsreformer under ekonomiskt goda år
* Den offentliga sektorn byggs ut
* Sverige väljer alliansfrihet under det kalla kriget
* Arbetskrafts- och flyktinginvandring
Sid. 41 - 45. Kapitel I: 1989 - idag	
<u>Sid. 41 - 43. En värld</u>
* 1989 "Murens fall". Kommunismen faller i Europa
* Nya och gamla stater framträder i Europa. Krig i Jugoslavien
* Demokratiska framsteg i världen
* Globalisering - en värld	<u>Sid. 44. Mot nya tider?</u>
* Ekonomiska kriser, arbetslöshet och besparingar
* 1995 går Sverige med i EU
* Reklam-TV och allt fler privatiseringar
* År 2000 öppnas Öresundsbron
* 2003 blir det nej till EMU i Sveriges folkomröstning